

Kitap Tanıtımları:

NİLÜFER BAYATLI, *XVI. Yüzyılda Musul Eyaleti*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999, Sayfa sayısı: XI + 230.

Son yıllarda Osmanlı tarihi üzerinde yapılan araştırmalar artarak devam etmektedir. Bu araştırmalar özellikle arşiv vesikalarına dayandırılmakta, Osmanlı idari yapısı, teşkilat, ekonomik ve sosyal yapısı hakkında yeni bilgi ve belgeler gün yüzüne çıkarılmaktadır.

Osmanlı tarihinin bütün boyutlarıyla ve objektif olarak yazılabilmesi için, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki tasnif işlemlerinin bir an önce tamamlanması ve arşivlere dayalı ilmi çalışmaların da yoğunlaştırılarak sürdürülmesi gerekmektedir.

Birkaç yıldan beri Osmanlı tarihi hakkında yapılan çalışmaların büyük bir kısmı, Tapu Tahrir defterlerinden faydalanıp Eyalet, Sancak ve Kaza ünitelerinin araştırılması yönünde yoğunluk kazanmıştır.

Bu çalışmalardan biri de Nilüfer BAYATLI (Abdülhakim) tarafından, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde 1974 yılında tamamlanan *XVI. Yüzyılda Musul Eyaleti* adlı çalışmadır. Bu çalışma Türk Tarih Kurumu tarafından 1999 yılında basılarak ilim aleminin istifadesine sunulmuştur.

Kitap XI + 230 sayfadan oluşmaktadır. 24 cm ebadında olup, XVI. Yüzyılda Musul Eyaleti ve Irak'ta Türkmenlerin yerleşim bölgesi (XX. Yüzyıl) başlıklı iki haritayı muhtevidir.

Kitap dört bölümden oluşmaktadır:

Birinci bölüm; Musul Eyaletinin İdari Teşkilatı ana başlığından meydana gelmektedir. Bu ana başlık altında Musul'da Beylerbeyi, Kadılar, Evkaf Nazırları, Mültezimler, Cizye Emini ve Kâtipler, Musul Eyaletinin Livaları, Musul ve Kerkük'ün Mahalle ve Mezreaları, Musul ve Kerkük'ün Has, Zeamet ve Timarları ele alınmıştır.

İkinci bölüm; Musul Eyaletinin Sosyal Durumu ana başlığını muhtevidir. Bu bölümde Türkmenler, Kürtler, Araplar hakkında bilgi verilmiş, ayrıca aşiretlerin iskân durumu, ayaklanmaları ve alınan vergiler üzerinde durulmuştur.

Üçüncü bölüm; Musul Eyaletinin Ekonomik Hayatı başlığı altında, ticari mallar, tarım ürünleri ve bunlardan alınan vergiler ile Musul ve çevresindeki sinai tesislerini muhtevidir.

Dördüncü bölüm; Osmanlı Safevi İlişkilerinin Musul Eyaleti Üzerindeki Etkileri ana başlığı altında; Solak Hüseyin Bey'in Akınları ve Serhad Bölgesinde Olan Etkisi, Kürt Beylerinin İran Devletine İlticaları incelenmiştir.

Ekler kısmında Musul Livâsi Kanunnâmesi, Dakük ve Kerkük Nahiyeleri kanunnâmeleri verilmiştir.

Nihayet; Sonuç, Kaynaklar, Genel Dizin ve mühimme defterlerindeki üç belgenin fotokopileri ve 2 harita ile kitap tamamlanmıştır.

Bu tür çalışmaların uzun ve yorucu bir emek gerektirdiği malumdur. Özellikle de 1970'li yıllarda Osmanlı Arşivi'ndeki tasnif işlemlerinin çok yetersiz olduğu göz önünde tutulursa, çalışmanın yapıldığı yıllardaki zorluklar ve imkânsızlıklar daha iyi anlaşılmış olur. Şunu da ifade edelim ki, hiçbir çalışma mükemmel değildir. Yapılan her araştırmanın bir takım eksiklikleri olabilir.

Bu girişten sonra, XVI. Yüzyılda *Musul Eyaleti* kitabı hakkında tesbit ettiğimiz eksiklik ve yanlışlıkları ortaya koymaya çalışacağız. Ancak, konunun daha iyi kavranması için, çok kısa da olsa Musul'un tarihsel ve Osmanlı idarî sistemi içindeki yerini açıklamamız faydalı olacaktır kanaatindeyiz.

Musul şehrinin kuruluş tarihi m.ö. 1080'li yıllara dayanmaktadır. Musul ve çevresi tarih boyunca pekçok devletin hakimiyetine geçmiştir. Bölge, 7. Yüzyılda Müslümanların, 11. Yüzyılın ikinci yarısından sonra da Türkler'in nüfuzuna geçmiştir. Nihayet, 1096 tarihinden sonra tamamen Türk hâkimiyetine girmiştir.

Bölge, 1260-1366 yılları arasında İlhanlılar; 1366-1410 arasında Celayirliiler; 1410-1463 döneminde Karakoyunlular; 1463-1508 yıllarında Akkoyunlular ve 1508-1517 devresinde Safeviler idaresinde kalmıştır¹. Nisan 1517 tarihinde ise Osmanlı hâkimiyetine geçmiştir².

Musul Osmanlı idaresine geçtikten sonra sancak (liva) olarak Diyarbekir eyaletine bağlanmıştır. Musul'un bu statüsü 1534 yılına kadar devam etmiş, bu tarihte Bağdat fethedilip aynı isimle eyalete tahvil edildikten sonra ise Bağdat eyaletine bağlanmıştır³. 1563-1566 yılları arasında Şehrizul eyaletine bağlanmışsa da, 1566'da tekrar Bağdat eyaletine bağlanmıştır⁴. 1566-1571 yılları arasında Bağdat eyaletinin bir sancağı olan Musul, 1571'de tekrar Şehrizul eyaletine bağlanmıştır⁵. Ancak, Musul'un Şehrizul eyaletine bağlı olma statüsü gene kısa sürmüş ve 1573'te tekrar Bağdat eyaletine bağlanmıştır⁶. Musul'un bu statüsü 1586'da eyalete dönüştürülünceye kadar devam etmiştir.

1586 tarihinde Musul eyalete tahvil edilmiştir. Zira, 1586 tarihli mühimme kayıtlarında "Kızılbaş üzerine Bağdad beylerbeyisi Süleyman serdar tayin edilmiş olmağla, Şehrizul beylerbeyisi aşiretleri, Musul beylerbeyisi... kuvvetleriyle serdar emrine verilmiş olmağla..." ifadesi ile "Bağdad beylerbeyisi Süleyman kızılbaş üzerine serdar tayin edilmiş olmağla, kendi kuvvetleriyle

¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Gündüz, *Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Basılmamış Doktora Tezi, Elazığ, 1998, s. 3-31.

² Hoca Sadeddin, *Tacü't-Tevarih* (Yayına hazırlayan; İsmet Parmaksızoğlu), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1992, s. 270.

³ Halil Sahillioğlu, "Osmanlı Döneminde Irak'ın İdarî Taksimatı", (Arapçadan tercüme eden: Mustafa Öztürk), *Belleten*, CLIV, s. 211, Türk Tarih Kurumu Basımı, Ankara 1991, s. 1239.

⁴ *Mühimme Defteri (=MD)*, 5, hüküm:1083. "Önce Bağdat beylerbeyliğine bağlanıp, daha sonra Şehrizul beylerbeyliğine bağlanan Musul sancağının tekrar Bağdat beylerbeyliğine bağlandığına dair Bağdat beylerbeyine hüküm. Aynı Defter, hüküm:1452. Musul sancağının Bağdat'a tabi olmasına karar verildiğinden, Şehrizul'da bulunan Musul sancağı ile ilgili defterlerin mühürlenip, Bağdat beylerbeyliğine gönderilmesi için Şehrizul beylerbeyliğine hüküm.

⁵ MD, 14, s. 90. "Bağdad Beylerbeyine hüküm; Musul sancağı Şehrizul Beylerbeyliğine ilhak olunmak emrim olmağın, icmal ve mufassal defterlerin bir keseye koyub, mühürleyüb Şehrizul Beylerbeyine gönderesin"

Şehrizul Beylerbeyine hüküm; Hala Musul sancağı Şehrizul'a ilhak olunub... icmal ve mufassal defterlerin taleb eyleyüb, sair defterler ile hıfz eylesesin", 25 Zilhicce 978 (19 Mayıs 1571). Ayrıca, MD, 10, s. 325. "Bağdad Beylerbeyine hüküm; Musul sancağı Şehrizul Beylerbeyliğine ilhak olunmağın...", "Şehrizul Beylerbeyine Hüküm; Halen Musul sancağı Şehrizul'a ilhak olunub..." (3 Muharrem 979 / 28 Mayıs 1571).

⁶ *Maliyeden Müddever Defter*, 563, s. 104-105.

ve *hemen ilühak etmesine dair Musul Beylerbeyisi Ahmed'e hüküm*", şeklinde geçen ifadelerle bakılırsa, 1586 (944) tarihinde Musul'un eyalet olduğu hükmü çıkmaktadır⁷.

Musul'un 1586 yılında sancaktan eyalete dönüştürüldüğünü gösteren bir diğer kaynağımız da *Kepeci*, 262 no'da kayıtlı *Atama Defteri*'dir. Bu deftere göre Musul, eyalet olmadan önce Bağdat'ın bir sancağıdır. Ancak, Bağdat eyaleti sancakları listesinde kaydedilmişken, müstakil eyalete dönüştürüldüğü şerhi düşülmüştür⁸. Aynı defterin diğer kısımlarında Musul; "*Eyâlet-i Musul*" başlığı altında kaydedilmiştir. Eyaletin beylerbeyliğine ise *Canpuladoğlu Hüseyin Bey* getirilmiştir (30 Ağustos 1587 / 26 Ramazan 995)⁹. Defterdeki bir şerhde Canpulatoğlu Hüseyin Bey'den önceki beylerbeyinin *Melek Ahmed* olduğunun¹⁰ tasrih edilmesi, aynı bilginin *Tarih-i Selânikî*'de mevcut olması¹¹ ve bu bilgilerin 1586 tarihli mühimme kaydını doğrulaması¹², Musul sancağının 1586 tarihinde eyalete dönüştürülmüş olduğunu açıkça beyan etmektedir.

Bu tarihten itibaren Musul'un eyalet statüsü Osmanlı devletinin elinden çıkışına kadar devam etmiştir¹³.

Şimdi bahse konu kitabın muhtevası üzerinde duralım.

Yazar Musul'un dört tahrir defterinin üçünden faydalanmıştır. Bunlar; 1523 (998 no'lu), 1540 (195 no'lu) ve 1575 (660 no'lu) tarihli tahrir defterleridir. Musul sancağının 1558 (308 no'lu) tarihli bir tahrir defteri daha mevcuttur. Ancak, 1970'li yıllarda Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde henüz tasnifi yapılmamış olmalı ki, yazar tarafından görülmemiştir. Dolayısıyla çalışmanın iskeletini 1523, 1540 ve 1575 tarihli tahrir defterleri oluşturmakta, her ne kadar zaman zaman 1590'lı yıllara ait atflar mevcutsa da, çalışmanın dönemi 1523-1575 yılları arasındadır.

Yukarıda yaptığımız açıklamalar dikkate alındığı zaman, Nilüfer BAYATLI'nın XVI. Yüzyılda *Musul Eyaleti* adıyla bir başlık kullanması yanlışır. Çünkü, çalışma 1523-1575 dönemini muhtevindir. Musul'un eyalet oluş tarihi ise 1586 tarihidir.

Kitaba verilen ismin yanlış olduğunu ortaya koyduktan sonra, bölüm bölüm yapılan yanlışlıkları ele alalım.

Birinci Bölüm "*Musul Eyaletinin İdari Teşkilatı*" ana başlığı altında ele alınmıştır. çalışmanın en hacimli bölümüdür. Bu bölüm incelediğinde büyük metot hatalarının yapıldığı görülmektedir. Zira, 34. sayfada "*Musul Kanuni Sultan Süleyman'ın zamanında Irak eyaletinin Bağdat'tan sonra en önemli eyaleti sayılırdı. Musul vilayetlerinin valisi idari işlerinde bağımsız idi... Musul valisi vilayetine tabi bölgelerde vali tayin ve azline yetkili sayılırdı*" cümlesinde birçok hata yapılmıştır. Birincisi, Kanuni zamanında Musul eyalet değil sancak statüsündedir. İkincisi, Osmanlı idaresinde "*Irak eyaleti*" diye bir eyalet yoktur. Üçüncü olarak, Musul valisi derken "beylerbeyi"ni kastetmiştir. Halbuki bu tarihte Musul sancakbeyi tarafından idare edilmektedir.

⁷ MD, 60, s. 283, (1586 / 994); MD, 61, s. 68-69, 103.

⁸ *Kepeci Ruus*, 262, s. 131.

⁹ *Kepeci Ruus*, 262, s. 265.

¹⁰ *Kepeci Ruus*, 262, s. 265. "*Hala Musul Beylerbeyisi olan Melek Ahmed... 76000 flori ber veh-i peşin teslim-i hazine idüb şol şartla ki, Musul Beylerbeyisi Canpuladbeyoğlu Hüseyin'e verilmesi...*".

¹¹ Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, (Hazırlayan; Mehmet İpşirli), C. I, İstanbul, 1989, s. 192.

¹² MD, 60, s. 286.

¹³ Musul eyaletinin idari taksimatı için bkz. Ahmet Gündüz, *Adı geçen tez (=agt.)*, s. 42-49.

35. sayfada Şehr-i zur (Şehrizul) eyaleti hakkında birtakım bilgiler verilmiştir. Bu bilginin Musul'la hiçbir alakası yokken, neden yazıldığını anlamak mümkün değil.

36. sayfadan itibaren Musul'un idari yapısı üzerinde durulmuştur. Burada da birçok bilgi yanlışlıkları mevcuttur. Keza, yazarın ifade ettiği gibi Musul sancağı 1565'te değil 1563'te Şehr-i Zur (Şehrizul) eyaletine bağlanmıştır. 1563-1566 yılları arasında Şehr-i Zur eyaletine bağlı kaldıktan sonra 1566'da tekrar Bağdat eyaletine bağlanmıştır. 1571'de ise tekrar Şehr-i Zur eyaletine bağlanmış ve 1571-1573 yılları arasında Şehr-i Zur'a bağlı kaldıktan sonra 1573'te yeniden Bağdat'a bağlanmıştır. Halbuki, yazar Şehr-i Zur'dan Bağdat'a bağlanma tarihini 1579 olarak vermiştir ki, bu bilgi yanlıştır.

Sayfa 37'de "1592 yılında Musul bir müstakil sancak halinde bulunuyordu ve Musul ve Tikrit şehirleri Musul sancağına bağlanmış" diyen yazarın müstakil sancak tâbiriyle neyi ifade ettiği anlaşılammaktadır. Kaldı ki, 1592 yılında Musul eyalet statüsündedir.

Yine bu sayfada Şehrizul eyaleti hakkında bilgi verilmiş olup, konu ile hiç alakası bulunmamaktadır.

Aynı sayfada Kâtip Çelebi'ye atfen verilen bilgide, Musul eyaletinin 19 sancaktan müteşkil olduğu, bunlardan 5'nin hükümet ve 8'nin kürt beyliği olduğu kaydedilmiştir ki, böyle bir bilgi Cihannümâ'da mevcut değildir. Cihannümâ'daki bilgilere göre Musul eyaleti 6 sancaktan müteşekkildir¹⁴. Bu sayfada Musul'un 1575 tarihindeki köy sayısı 136 olarak verilmiş, 101 köyün Musul nahiyesine, 6 köyün Ayn-Safna nahiyesine, 18 köyün Deyr-Maklub nahiyesine ve 1 köyün de Tikrit'e bağlı olduğu belirtilmiştir. Bu durumda Musul sancağına bağlı köy toplamı 126 olarak çıkmaktadır ki, bu bilgi 136 rakamından 10 eksik çıkmaktadır. Halbuki 1575 tarihli tahrirdeki bilgiler tek tek toplandığında Musul sancağının 132 köyden müteşkil olduğu görülür.

38-42. sayfalar arasında "beylerbeyi" üzerinde durulmuştur. "Osmanlı fethini müteakip Musul'a beylerbeyi tayin edilmiştir" diyen yazar, baştan beri yaptığı hatayı tekrarlamıştır. Zira, 1517'den 1586'ya kadar Musul sancak statüsünde olup, bu dönemdeki yöneticileri de sancakbeyleridir. Kaldı ki, 1586 tarihine kadar olan dönemde, gerek mühimme kayıtlarında gerekse diğer arşiv vesikalarında "mirlivâ" veya "sancakbeyi" kaydı açıkça kullanılmıştır. 40-42. Sayfalar arasında "beylerbeyi" listesi olarak verilen (1554-1600) 24 kişiden 13'ü sancakbeyi olup, geriye kalan 11 kişi beylerbeyidir.

44. sayfada "hisab-ı cedid kâtibi Hüsâm" diye bir bilgi verilmiş, bunun tarihi 1541 olarak gösterilmiş ve dipnotta da bunun 660 no'lu tahrir defterinin 53. sayfasında alındığı kaydedilmiştir. 660 no'lu tahrir defterinin tarihi 1575 olduğu gibi, 53. sayfada da böyle bir kayıt yoktur.

45. sayfada "Musul Eyaletinin Livaları (Sancakları)" başlığı bulunmaktadır. Bu başlık altında verilen bilgilerin Musul eyaleti sancakları ile bir ilgisi olmayıp, tahrir defterlerindeki kayıtlardan faydalanılarak Musul sancağı nahiyeleri ve bu nahiyelere bağlı köyler ile bahsedilen köylerin hâne, bennak, mücerred ve vergi toplamlarıdır. Musul'un son tahrir defterinin tarihi 1575'tir. Bu tarihte de Musul sancak konumundadır. Dolayısıyla konunun başlığı ile konu içerisinde verilen bilgiler farklılık arz etmektedir. Kaldı ki, gerek köy isimleri, gerek hâne, bennâk, mücerred ve hâsıl toplamları hakkındaki rakamların da çoğu yanlış ve eksik okunmuştur ki aşağıdaki satırlarda bunların üzerinde durduk.

¹⁴ Kâtip Çelebi, *Cihannümâ, Bayezid Kütüphanesi*, No: 4678, İstanbul, 1145, s. 432.

Kız Fahre köyünün 1540 tarihinde 21 olan bennâk sayısı 12 olarak verilmiştir. *Bâhizan* köyünün 1575 tarihinde 116 olan bennâk sayısı 114; 5 olan mücerred sayısı ise 50 olarak verilmiştir¹⁵.

Tikrit'in 1540 tarihindeki 284 bennâk sayısını 283 olarak, 1575 tarihindeki nefer toplamı olan 306 rakamını 295 ve 10680 akçalık vergi gelirini ise 14000 akça olarak okumuştur¹⁶.

Necmi köyünün 1523'te 4 mücerred, 1540 tarihinde 6,5 çifti mevcuttur. Yazar, bu köyün 1523 tarihindeki mücerred sayısını 2, 1540 tarihindeki çift sayısını 8 olarak kaydetmiştir¹⁷.

Bânbu (*Bânbuhan*) köyü 48. sayfada "*Bâbiyuht*", 78. sayfada ise "*Bârbûk, Bâryûk*" şeklinde okunmuştur. Yazar, tahrir defterlerindeki farklı yazı stillerinden dolayı aynı köyü farklı iki köymüş gibi okumuştur. Halbuki, gerek "*Bâbiyuht*" gerekse "*Bârbûk, Bâryûk*" olarak okunan köyler aynı köyler olup, *Bânbu* veya *Bânbuhan* olarak tahrir kayıtlarına geçmiştir¹⁸.

Tilskuf köyü 48. sayfada "*Bays Uskuf, Tel Uskuf*", 70. sayfada ise "*Talla'fer Talya'far*" şeklinde, farklı köyler olarak gösterilmiştir. Halbuki, bunlar *Tilskuf* köyü olup, tahrir defterlerindeki yazı farklılığından dolayı farklı iki köy gibi gösterilmiştir. Ayrıca, köyün 1540 tarihinde 46 mücerred mevcut iken bu da yanlışlıkla 26 olarak verilmiştir¹⁹.

Alkuş köyü "*El-Kuş*" şeklinde okunmuş ve 1540 tarihinde 84 mücerred mevcut iken, yazar tarafından 48 olarak kaydedilmiştir. *Kâfirzaman* köyünün 1523 tarihinde 31 çift ve 16 mücerred nüfusu görülmüştür²⁰.

50. sayfada "*Dûr Gâyib, Duva El-Ayn, Devel-Ayn*", 54. sayfada "*Dumbadî, Dûm-i Mâh*" şekillerinde ayrı iki köy gibi okunan köyler *Düven Gayib* köyü olup, farklı köyler değildir. Ayrıca, köyün hâne ve mücerred sayıları da yanlış okunmuştur. 1540'ta 13,5 olan çift sayısı 13 çift olarak; 1575'te 4 olan bennak sayısı da 3 olarak okunmuştur. Diğer yandan, yazarın 54-55. sayfalarda "*Dumbadî, Dûm-i Mâh*" şeklinde yanlış okuduğu köyün 1540 yılı için verilen bilgiler ise *Histebad* köyüne ait bilgiler olup, yanlışlıkla *Düven Gayib* köyüne dahil edilmiştir. *Histebad* köyünün nüfusunu *Düvengâyib* köyü nüfusuna kaydeden yazarın yanlışlığı bununla da bitmiyor. Zira, 112 çift, 13 bennak ve 7 mücerred olarak okuduğu nüfus; 11,5 çift, 14 bennak ve 7 mücerredden ibarettir²¹.

Karakuş köyüne ait bilgiler de yanlış okunmuştur. Nitekim, adı geçen köyün 1523 tarihindeki 32763 akçalık vergi geliri 4273 akça olarak, 1540'ta 413 olan gayrimüslim nefer sayısı 215; 137 olan Müslüman nefer sayısı 317 hâne olarak verilmiştir. 1540'ta mevcut olan 2 bennak nüfus ise kaydedilmemiştir. 1575 tarihinde 548 olan hâne sayısı 113 olarak, 208 mücerred ise 4 olarak verilmiştir. Ayrıca, 1575 tarihinde mevcut olan 2 bennak ve 1 mücerred müslim nüfus ise hiç verilmemiştir²².

¹⁵ *Tapu Tahrir Defteri* (=TTD), 660, s. 63-64, 131-136; Nilüfer Bayatlı, *age.*, s. 46-47.

¹⁶ *TTD.*, 195, s. 47-50; *TTD.*, 660, s.202-205; Nilüfer Bayatlı, *age.*, s.47.

¹⁷ *TTD.*, 998, s. 81; *TTD.*, 195, s. 51; N. Bayatlı, *age.*, s. 47-48.

¹⁸ *TTD.*, 998, s.78; *TTD.*, 195, s. 51; *TTD.*, 308, s. 52; *TTD.*, 660, s. 58-59. Ayrıca, bkz. Ahmet Gündüz; *agt.*, s.175.

¹⁹ *TTD.*, 998, s. 74; *TTD.*, 195, s. 53-54; *TTD.*, 660, s.54-57.

²⁰ *TTD.*, 998, s. 76; *TTD.*, 195, s. 55-56; N. Bayatlı, *age.*, s. 49-50.

²¹ *TTD.*, 998, s. 78; *TTD.*, 195, s. 57, 73; *TTD.*, 660, s. 64; N. Bayatlı, *age.*, s. 50,55.

²² *TTD.*, 998, s. 74; *TTD.*, 195, s. 58-61; *TTD.*, 660, s. 114; N. Bayatlı, *age.*, s. 50-51.

Sayfa 51'de verilen "Yār Muhammed" köyü ile 71. sayfada verin "Yarımca" köyleri aynı köy olup, yanlış okumadan dolayı farklı iki köy olarak kabul edilmiştir. Yār Muhammed olarak okunan köy de Yarımca köyüdür. Geremlis köyü hakkında verilen bilgilerin de çoğu yanlış ve eksiktir. Zira, bu köyün 1523 tarihinde 182 hanelik gayrimüslim nüfusu 193 hâne olarak verildiği gibi, 50361 akçalık vergi geliri ise 90361 akça olarak okunmuştur. 1540 tarihinde köydeki müslüman hâne sayısı 55 iken, yazar tarafından 355 olarak, 3,5 olan çift sayısı da 3 olarak verilmiştir. 1575 tarihinde ise köyün 51 bennak nüfusu 50 olarak kaydedilmiştir²³.

Musul'un mevcut dört tahririnin üçünden faydalanan yazar, farklı yazı türlerinden dolayı bazı köyleri farklı iki köymüş gibi okuduğu gibi, bazen de aynı köyü üç farklı köy olarak okumuştur. Mesela, Kusayrî (Kusayr) köyünü 1523 tarihli tahrir defterinde "Kusayrî, Kusayrak", 1540 tahririnde "Kunfız", 1575 tahririnde ise "Kasriri, Kusayrî" şekillerinde üç ayrı köymüş gibi değerlendirmiştir. Ayrıca, "Kusayrî, Kusayrak" şeklinde okunan köyün devamında verilen bilgiler Kusayrî köyüne ait olmayıp, Munsarî köyüne ait bilgilerdir²⁴.

Ümmu't-Tuse köyü Umm El-Tûta şeklinde okunmuştur. Köyün nüfusu da eksik ve yanlış okunmuştur. Zira, 1575 tarihinde köyün 25 çift, 29 bennak ve 10 mücerred nüfusu mevcutken, yazar bunu 29 çift, 10 mücerred olarak vermiştir²⁵.

Ömerî köyü 55. sayfada 'İmadiyye, 72. Sayfada 'Umarayn şeklinde iki ayrı köy olarak değerlendirilmiştir. Bağviren köyü ise Bâ'vize olarak okunmuştur²⁶.

Bizim Nasırî şeklinde okuduğumuz köy yazar tarafından "Busayrî, Basırî" şeklinde okunmuş ve bu köy hakkındaki bilgiler ile "Neferi, Nefiri" köyüne ait bilgiler birbirine karıştırılmıştır. Kara Gözcek köyü "Köprücek, Köprücük" şeklinde okunmuş olup, bu köyün 1540 ve 1575 tahrirlerindeki nüfusu verilmemiştir²⁷.

Hatare-i Küçük köyünün 1523 ve 1540 tarihli tahrirlerdeki kayıtları yanlış okunmuştur. Zira, 1523 tarihinde köyün vergi geliri 5000 akça iken 1500 akça olarak verilmiştir. 1540 tarihinde ise köyün 25 nefer nüfusu mevcut olup, bunların 15'i çift, 5'i bennak ve 4'ü mücerreddir. Yazar ise nefer sayısını 23, mücerred sayısını 15 olarak vermiş, bennak sayısını ise kaydetmemiştir²⁸.

Mehlebi köyü Muhallebiye, Muhallebi diye okunduğu gibi, köy hakkında verilen bilgilerde de birçok yanlışlıklar mevcuttur. 1523 tarihinde köyün 32 hâne ve 13 mücerreddi mevcutken, bu rakamlar yanlışlıkla 33 ve 73 olarak okunmuştur. 1540 tarihli tahrir defterindeki bilgiler yanlış ve eksik değerlendirilmiştir. Zira, bu tarihte mevcut olan 31 bennak 531 olarak, 22 mücerred ise 32 olarak okunmuş, 15 çift nüfusu ise görülmemiştir²⁹.

²³ TTD., 998, s. 74; TTD., 195, s. 61-65; TTD., 660, s. 121,124; N. Bayatlı, age., s. 50-51.

²⁴ Mukayese ediniz; TTD., 998, s. 77; TTD., 195, s. 67-68; TTD., 660, s. 148,149,168; N. Bayatlı, age., s. 52,72,74.

²⁵ TTD., 660, s. 149-150; N. Bayatlı, age., s. 72.

²⁶ TTD., 998, s. 80; TTD., 195, s. 87; TTD., 660, s. 160-161; N. Bayatlı, age., s. 48,55,72-73.

²⁷ TTD., 998, s. 77,80; TTD., 195, s. 68-69,98; TTD., 660, s. 167,177; N. Bayatlı, age., s. 52-53.

²⁸ TTD., 998, s. 77; TTD., 660, s. 158; N. Bayatlı, age., s. 53.

²⁹ TTD., 998, s. 78; TTD., 195, s. 70-71; N. Bayatlı, age., s. 53-54.

Bozân köyünün 1523'teki 20 mücerred 30 olarak, 1540'taki 23,5 çift 23 olarak ve 4 mücerred ise 2 olarak okunmuştur. *Bâkufe* köyünün 1523 tahririndeki kaydı *Bâhira*, diğer tahrirlerdeki kayıtları ise *Bâkûfa* şeklinde okunarak farklı iki köy olarak değerlendirilmiştir. Ayrıca, köyün 1575 tahririndeki kayıtları da yanlış okunmuştur. 1575'te 53 olan bennak sayısı 35 olarak, 12518 akçalık vergi toplamı da 2200 akça şeklinde okunmuştur³⁰.

Şeyhân köyü *Şeyh Mekde*, *Mükde*, *Mükedde* olarak okunmuştur. Köyün 1540'ta 2000 akçalık vergisi mevcutken, yazar bunu 3000 akça olarak vermiştir. *Sorik* köyünün vergi geliri 5 çiftlikten "*ber veç-i maktu*" alınan 1500 akçadır. Yazar, bu tutarı 8800 akça olarak vermiştir. Halbuki bu 8800 akçalık vergi geliri *Şeyhân*, *Sorik*, *Kaplankendi* ve *Kalâyû* köylerinin toplam vergisidir. *Kaplankendi* köyünün 1523'teki vergi geliri 1800 akça, 1540'ta 2200 akçadır. Yazar, 1523'teki vergiyi 300 akça, 1540'takini ise 22000 akça olarak vermiştir³¹.

1523 tarihli tahrirde *Kalâyû*, 1540 tahririnde *Kalâyû* olarak kaydedilen köy, yazar tarafından *Melâyû*, *Mollayû* şeklinde okunmuştur³².

Bâğdere köyü de yanlış değerlendirme sonucu farklı iki köy gibi gösterilmiştir. Zira, 56. sayfada *Bâ'zıra*, 77. sayfada da *Bâğdere* olarak kaydedilen köyler aynı köydür. Ayrıca, köyün 1523, 1540 ve 1575 tahrirlerindeki kayıtları da yanlış veya eksik okunmuştur. Mesela, 1523 tarihinde köyün hâne sayısı 27 iken 21 olarak, 1540 tarihinde 8,5 olan çift sayısı 28; 14 olan bennak sayısı 13 olarak verilmiş gibi, 8 neferlik gayrimüslim nüfus, 1575'te ise 13 bennak müslim nüfus değerlendirilmemiştir³³.

Ahtebük köyünün 1540 tarihindeki 5,5 çift 57; *Kantara* köyünün 1540'taki 4 çift 2, *Kabak Çevliği* köyünün aynı tarihteki 5,5 çift 52 çift ve *Deyr-i Bâ-Yusuf* köyünün 1523 tarihindeki 5 mücerred nüfusu 3 olarak okunmuştur³⁴. Ayrıca, *Kabak Çevliği* köyü *Kaplan Çolaki*, *Kaplan Çülkü*, *Kaplan Çölki* diye okunmuştur.

Kaziye köyü, 58. sayfada *Nesbi*, *Kesbi*, 74. sayfada ise *Kasaba* şeklinde farklı iki köy gibi okunduğu gibi, nüfusla ilgili rakamları da yanlış ve eksik okunmuştur. Zira, köyün 1540 tarihinde 2,5 olan çift sayısı 32 olarak gösterilmiş, 6 bennak ise hiç okunmamıştır. Yine, 1575 tarihinde köyün çift sayısı 4 iken 14 olarak okunmuştur. *Kâim* köyünün 1575 tarihindeki 2,5 olan çift sayısı 26 olarak; *Telmete* köyünün 1540'ta 12 olan çift sayısı 8; 3 olan mücerred sayısı 11 olarak okunmuştur³⁵.

Kâdikendi köyü *Kadı Kenti*, *âl-Kâdiye* şeklinde okunmuştur. Köy hakkında verilen bilgiler eksik ve yanlıştır. Nitekim, köyün 1523 tarihinde mevcut olan 62 çift nüfusu hiç verilmediği gibi, 1540 tarihindeki 31 bennak sayısı 13 olarak, 21 olan çift sayısı da 12 olarak verilmiştir. Ayrıca, 1575 tarihinde 39,5 olan çift sayısı 392 olarak kaydedilmiştir. *Ayn-Bakra* köyünün 1523 tarihinde 4522 akça olan vergi geliri 522 akça; *Beysân* köyünün 1575 tarihinde 5,5 olan çift sayısı 52 olarak gösterilmiştir³⁶.

³⁰ TTD., 998, s. 77; TTD., 195, s. 71-72; TTD., 660, s. 240; N. Bayatlı, *age.*, s. 54,79.

³¹ TTD., 998, s. 82; TTD., 195, s. 77; N. Bayatlı, *age.*, s. 55.

³² TTD., 998, s. 82; TTD., 195, s. 77; N. Bayatlı, *age.*, s. 55.

³³ TTD., 998, s. 78; TTD., 195, s. 78-79; TTD., 660, s. 137; N. Bayatlı, *age.*, s. 56,77.

³⁴ TTD., 998, s. 78; TTD., 195, s. 81-83; TTD., 660, s. 67,161, 166-167; N. Bayatlı, *age.*, s. 57-

58.

³⁵ TTD., 195, s. 78,84; TTD., 660, s. 142,165; N. Bayatlı, *age.*, s. 58-59, 74.

³⁶ TTD., 998, s. 77, 81; TTD., 195, s. 85; TTD., 660, s. 139, 162; N. Bayatlı, *age.*, s. 60-61.

Kebirân köyü 61. sayfada *Gâberân*, 76. sayfada ise *Gebrân* şeklinde farklı iki köy olarak verilmiştir. Ayrıca, köyün 1523, 1540 ve 1575 tarihli tahrirlerdeki bilgileri de yanlış ve eksik olarak okunmuştur. Zira, 1523'te 17 olan mücerred sayısı 3; 5395 akça olan vergi geliri 500 akça; 1540 tarihinde 24 olan çift sayısı 72; 53 olan bennak sayısı 8 olarak verildiği gibi 13 mücerred ise hiç görülmemiştir. Diğer yandan, 1575 tarihi için verilen bilgiler ise *Kebirân* köyüne ait olmayıp, *Ba'şife* köyünün zımmi (gebrân) nüfusedir³⁷.

Hilâlecük (*Hillecük*) köyü *Hillî Cuka*, *Hillicek* olarak okunmuştur. Köyün 1523 tarihli tahrir defterindeki bilgilerinden faydalanılmadığı gibi, 1575 tarihinde mevcut olan 7,5 çift sayısı da 72 çift olarak verilmiştir³⁸.

Bâ'şika köyü hakkında verilen bilgilerde de birçok yanlış ve eksiklikler bulunmaktadır. Mesela, 1523 tarihinde 124 olan hâne sayısı 24 olarak, 48 olan mücerred sayısı 19 olarak ve 19 hâne olan gayrimüslim hâne sayısı mücerred olarak verilmiş ve 8 mücerred gayrimüslim nüfus ise hiç kaydedilmemiştir. 1540 tarihinde 36 nefer olan gayrimüslim nüfus 200 nefer olarak verilmiştir³⁹.

Bâşife köyü yanlışlıkla *Bâşika* okunduğu gibi, 1540 tarihinde 4 olan mücerred sayısı 2 olarak verilmiştir. Köyün 4 çift nüfusu ise hiç değerlendirilmemiştir. *Musayfîne* köyünün 1540 tarihinde 24 olan bennâk sayısı 23 olarak verilmiş, bu tarihteki 6 mücerred nüfusu ise değerlendirilmemiştir⁴⁰.

Bâbent köyünün 1540 tarihinde 2'si mücerred, 5'i bennak ve 6,5'i çift olmak üzere toplam 16 nefer vergi mükellefi mevcuttur. Yazar, 6,5 çifti 61 olarak okumuştur. *Demürçi Virânı* köyü "*Demirci ve Vârâni*" olarak okunmuştur. Ayrıca, köyün 1540 tarihindeki 6,5 çift nüfusu 62 olarak okunmuş, 10 bennak nüfus ise değerlendirilmemiştir⁴¹.

1575 tarihli tahrir defterinde "*Cizye-i Tarfa tâbi-i Bâbent, haric-i ez defter, hâsıl:500*" olarak geçen kaydı, yazar "*Ceziret Tarfa*" isimli köy diye okumuştur. Halbuki, 1523, 1540, 1558 ve 1575 tarihli tahrir defterlerinde Musul'a bağlı böyle bir köy mevcut değildir⁴².

64. sayfada *Nemed* isminde bir köy kaydedilmiştir. Bu köyün 195 no'lu (1540 tarihli) tahrir defterininin 80. sayfasında olduğu dipnotta kaydedilmiştir. Ancak, bahsedilen tahrir defterininin 80. sayfasında böyle bir köy kaydı olmadığı gibi Musul sancağına bağlı köyler arasında da bu isimde bir köy mevcut değildir⁴³.

Vâne (*Revâne*) köyünün 1540 tarihinde mevcut olan 5 bennak nüfusu değerlendirilmemiştir. *Deyr-i Mihâyil* köyünün 1540 yılında 3 çift nüfusu 2 olarak, 2 olan mücerred nüfusu da 5 olarak verilmiştir. *Çakâllu* köyünün aynı tarihte 9,5 olan çift sayısı 15 ve 1575 tarihinde 5,5 olan çift sayısı ise 52 olarak okunmuştur. *Cemâlkendi* köyünün 1575'teki 1 mücerred nüfusu değerlendirilmemiştir. *Şeyh Ali* köyünün 1540 tarihindeki 5,5 çift sayısı 50 olarak okunmuştur⁴⁴.

³⁷ TTD., 998, s. 78; TTD., 195, s. 88; TTD., 660, s. 68,181; N. Bayatlı, *age.*, s. 61, 74.

³⁸ TTD., 998, s. 81; TTD., 660, s. 171; N. Bayatlı, *age.*, s. 62.

³⁹ TTD., 998, s. 78; TTD., 195, s. 89; N. Bayatlı, *age.*, s. 62.

⁴⁰ TTD., 998, s. 79; TTD., 195, s. 80, 92-93; TTD., 660, s. 68; N. Bayatlı, *age.*, s. 62-63.

⁴¹ TTD., 195, s. 91-92; N. Bayatlı, *age.*, s. 63-64.

⁴² A. Gündüz, *agt.*, s. 151-219.

⁴³ TTD., 195, s. 80; A. Gündüz, *agt.*, s. 151-219.

⁴⁴ TTD., 195, s. 94-95, 97; TTD., 660, s. 170; N. Bayatlı, *age.*, s. 64-65.

Horuzân köyü *Hurzân* şeklinde okunarak, 1575 tarihindeki 9 bennak ve 1 mücerred nüfusu; *Şeyh Mehmed* köyünün ise aynı tarihteki 4 bennak nüfusu değerlendirilmemiştir. *Hatare-i Büzürg* köyü *Hatâre Tezek*, *Hatâre Taze* şeklinde yanlış okunmuştur. Ayrıca, köyün 1523 tarihindeki 66 hâne ve 15 mücerred nüfusu hiç değerlendirilmediği gibi, 12187 akçalık vergi geliri 12787 akça olarak okunmuştur. Keza, 1540 tarihindeki 58 çift nüfusu 59 kişi ve 59 bennak nüfusu da 20 kişi olarak verilmiştir⁴⁵.

Şirehân köyünün 1540 tarihinde 15,5 olan çift sayısı 15 olarak değerlendirilmiştir. *Reşidiye* köyü, tahrir defterlerindeki yazı farklılığından dolayı, 1523 ve 1575 tahrirlerine göre *Raşidiye*, 1540 tahririne göre ise *Rusdik* şeklinde farklı iki köymüş gibi okunmuştur. Ayrıca, köyün 1523 tarihinde vergi hâsılatı 5675 akça iken 9765 akça olarak; 1540 tarihinde ise 32,5 çift nüfusu 32 çift, 15 mücerred nüfusu da 25 kişi olarak verilmiştir⁴⁶.

Tilkif köyü de yanlışlıkla iki farklı köy olarak verilmiştir. Zira, 1523 ve 1575 tarihli tahrir defterlerindeki kayıtlardan adı geçen köy *Tilkef* şeklinde okunmuşken, 1540 tarihli tahrir defterinde ise aynı köy *Kefrik* olarak okunmuştur. Köyün 1540 tarihinde 122 olan hâne sayısı da 123 olarak değerlendirilmiştir⁴⁷.

Ninova (*Nuniye*) köyünün 1523 tahririndeki kayıtlarından faydalanılmadığı gibi, diğer tahrirlerdeki kayıtlar da yanlış okunmuştur. Mesela, 1540 tarihinde 26 olan mücerred nüfus 36 olarak; 1575 tarihinde 166 olan bennak nüfus ise 116 olarak okunmuştur. *Sultan Abdullah* köyü 1523 ve 1575 tarihli tahrir defterlerindeki kayıtlardan *Sultan 'Abdullah*, 1540 tarihli tahrir defterindeki kayıtlardan ise *'Abdal* şeklinde, farklı iki köy olarak okunmuştur. Ayrıca, köy hakkında verilen diğer bilgilerde de yanlışlıklar bulunmaktadır. Zira, 1523'teki nefer sayısı 80 iken 69 olarak verilmiştir. 1540 tarihinde 89 olan bennak sayısı ise 88 olarak okunmuştur⁴⁸.

Şeyh Ülya köyü *Molla 'Aliyyâ* diye okunmuş, köyün 1540 tarihinde 3 çift nüfusu hiç değerlendirmeye alınmamıştır. *Başbeyti* köyü *Baştepe*, *Başmanyâ* şeklinde okunmuş, 1523 tarihli tahrirdeki kayıtlar verilmemiş ve 1540 tarihinde 3,5 çift nüfusu ise 32 çift olarak verilmiştir. Ayrıca, 1575 tarihinde 5 çift, 14 bennak ile 8 mücerred müslüman nüfusu ise hiç değerlendirmeye alınmamıştır⁴⁹.

Bâzivay köyünün de 1523 tahririndeki bilgilerinden faydalanılmamıştır. 1540 tarihinde 2,5 olan hâne sayısı 32 olarak; 1575 tarihinde 6 çift nüfus bennak olarak, 2 bennak nüfus ise yanlışlıkla mücerred olarak verilmiştir. *Şeyh Süfla* köyü *Molla Şu 'lâ* şeklinde yanlış okunduğu gibi, 1523 tarihli tahrir defterindeki bilgilerden de faydalanılmamıştır⁵⁰.

Bârme (*Bârume*) köyünün 1523 tarihinde 39 hânesi mevcut iken, yanlışlıkla 29 olarak okunmuş, 1540 tarihindeki 5 çift nüfusu ise hiç değerlendirilmemiştir. *Histebâd* (*Hustâbâd*) köyü, 70. sayfada *Hine bâd*, 77. sayfada ise *Hursâbâd*, *Horsâbâd* şekillerinde farklı iki köy olarak gösterilmiş, ayrıca bu köyün 1540 tarihli tahrir defterindeki kayıtlarından faydalanılmamıştır⁵¹.

⁴⁵ TTD., 998, s. 77; TTD., 195, s. 102; TTD., 660, s. 175, 180; N. Bayatlı, age., s. 66.

⁴⁶ TTD., 998, s. 79; TTD., 195, s. 103-104; TTD., 660, s. 231, 162; N. Bayatlı, age., s. 66-67,

76.

⁴⁷ TTD., 998, s. 78; TTD., 195, s. 105; TTD., 660, s. 248; N. Bayatlı, age., s. 67, 76.

⁴⁸ TTD., 998, s. 79-84; TTD., 195, s. 107-110; TTD., 660, s. 237-243, 255, 162; N. Bayatlı, age., s. 67, 71, 77.

⁴⁹ TTD., 998, s. 82; TTD., 195, s. 112, 114; TTD., 660, s. 274, 278; N. Bayatlı, age., s. 67-68.

⁵⁰ TTD., 998, s. 82; TTD., 195, s. 114; TTD., 660, s. 275; N. Bayatlı, age., s. 68-69.

⁵¹ TTD., 998, s. 78, 82; TTD., 195, s. 73, 115; TTD., 660, s. 66; N. Bayatlı, age., s. 69-70, 77.

Üç *Kubbe* köyünün 1575 tarihinde 8,5 çift nüfusu mevcutken yanlışlıkla 82 çift olarak, *Şeyh Ömer Kapucu* (yazar bu köyü Şayh 'Umar Kayacı olarak okumuştur) köyünün ise aynı tarihteki 3 çift nüfusu 23 çift olarak okunmuştur. *Cerâhi* köyü "*El-Carâhiyya, Harbi*" olarak okunmuştur. Köyün, 1523 tarihli tahrir defterindeki 29 hâne ve 13 mücerred nüfusu görülmemiştir⁵².

Bizim *Bâğüre* olarak okuduğumuz köy yazar tarafından *Bâ'vize* şeklinde okunmuştur. Köyün 1540'taki 2 mücerred sayısı 3 olarak verilmiştir. *Derincik* köyü *Karancak, Darancak* şekillerinde okunmuştur. *Bâsihre* köyü *Lâbini* olarak okunmuştur. Ayrıca, köyün 1523 tarihindeki 24 hâne, 4 mücerred; 1575'teki 53 hâne, 10 mücerred nüfusu değerlendirilmemiştir⁵³.

Tilskuf (Til Uskuf) köyü *Talla'far, Talya'far* olarak okunmuştur. Köyün 1540 tarihli tahrirde kayıtlı olan 140 hâne ve 46 mücerred nüfusu değerlendirilmemiştir. Bizim *Bakâk* olarak okuduğumuz köy, yazar tarafından *Bifâk, Bufâk* şeklinde okunmuştur⁵⁴.

Şirin (Serin) köyü "*Pariyn, Canık*" diye okunmuştur. Köy, 1540 tarihinde mezre'a konumunda olup, vergi hasılı yazılırken *Cânik* mezre'ası ile birlikte *Mezre'a-i Şirin maa Cânik* olarak kaydedilmiştir. Yazar, *Şirin* köyünün 1523 tarihindeki 22 hâne ve 3 mücerred nüfusunu değerlendirmemiştir⁵⁵.

Bâbâveled köyünün 1575 tarihindeki çift sayısı 2,5 iken, yazar tarafından 22 olarak okunmuştur. *Bâsihre* olarak okuduğumuz köy yazar tarafından "*Bâsahra, Bâsafra*" şeklinde okunmuştur. Köyün 1540 tarihindeki 37 hâne ve 15 mücerred nüfusu değerlendirilmemiştir⁵⁶.

'*İzzi (İzze)* köyü '*Arabî* şeklinde okunmuş ve köyün 1523 tarihli tahrirdeki kayıtlarından faydalanılmamıştır. *Til-i Mihyân* köyü *Tal Sam'an* olarak okunmuş, 1575 tarihinde 3,5 olan çift sayısı da 32 olarak verilmiştir. *Şeyh Kara* köyü ise "*Şayh Metî, Mutî*" olarak okunmuş, köyün 1575 tarihli tahrirdeki kayıtlarından faydalanılmamıştır⁵⁷.

Bizim *Minarebaşî* olarak okuduğumuz köy yazar tarafından *Mağarabaşı* diye okunmuştur. Köyün 1575 tarihindeki nüfusu 10,5 çift ve 1 mücerredden ibarettir. Yazar ise bunu 102 çift, 1 bennak olarak vermiştir. *Zara* köyü *Tanza* şeklinde verilmiştir. Köyün 1575'teki 8 çift ve 1 bennak nüfusu değerlendirilmemiştir⁵⁸.

Asiyân köyü *İsiyyân* olarak okunmuştur. Köyün 1523 tarihli tahrir defterindeki kayıtlardan faydalanılmamıştır. Ayrıca, 1575 tarihinde 6 olan bennak sayısı 11 olarak verilmiştir. *Bâvre-şân* köyünün 1523 tarihinde 5000 akça olan vergi geliri 50000 akça olarak verilmiştir. *Çeken* köyü ise "*Cenci, Cinci, Cengi*" şekillerinde okunmuştur. Ayrıca köyün 1540 tarihindeki nüfusu verilmemiştir⁵⁹.

⁵² TTD., 998, s. 77; TTD., 195, s. 67, 93; TTD., 660, s. 65, 70; N. Bayatlı, *age.*, s. 64, 70.

⁵³ TTD., 998, s. 77, 79; TTD., 195, s. 38-39, 96; TTD., 308, s. 125; TTD., 660, s. 71, 136, 154, 276-277; N. Bayatlı, *age.*, s. 65, 69-70.

⁵⁴ TTD., 998, s. 74, 78; TTD., 195, s. 53-54, 97; TTD., 660, s. 54-57, 142; N. Bayatlı, *age.*, s. 70-71.

⁵⁵ TTD., 998, s. 80; TTD., 195, s. 97; TTD., 660, s. 146-147; N. Bayatlı, *age.*, s. 72.

⁵⁶ TTD., 998, s. 77; TTD., 195, s. 38-39; TTD., 660, s. 149, 154; N. Bayatlı, *age.*, s. 72-73.

⁵⁷ TTD., 998, s. 77; TTD., 195, s. 76; TTD., 660, s. 168, 173, 175; N. Bayatlı, *age.*, s. 74-75.

⁵⁸ TTD., 660, s. 172; N. Bayatlı, *age.*, s. 74.

⁵⁹ TTD., 998, s. 81; TTD., 195, s. 50, 99; TTD., 660, s. 177; N. Bayatlı, *age.*, s. 75.

Hizâne köyü *Harrân* olarak okunmuştur. *Boğur* köyünün 1523'teki vergi hâsılatı 13670 akça olmasına rağmen, 1370 akça olarak okunmuştur. *Tercilli* köyünün aynı tarihteki 12 mücerred nüfusu hiç okunmamış, 5606 akça olan vergi geliri ise 2342 akça olarak verilmiştir⁶⁰.

Ayn-Safna köyünün 1575 tarihinde 19,5 olan çift sayısı 192 çift olarak verilmiştir. Ayrıca, köyün boyahane geliri 1523'te 660 akçadır. Yazar bunu da 60 akça olarak kaydetmiştir. *Sendânik* köyünün 1523 tarihindeki 7 çift nüfusu 9 hâne, 1540'taki 9,5 çift nüfusu ise 19 çift olarak gösterilmiştir⁶¹.

Girmâve (*Girmâvi*) köyü *Kamâva* şeklinde okunmuştur. Köyün 1523 tarihindeki 4 hanesi 6 hane olarak, 630 akçalık vergi geliri ise 157 akça olarak verilmiştir. Aynı köy bir başka sayfada farklı bir köy olarak *Karmâvân* diye değerlendirilmiştir⁶². *Kamâve* ve *Karmâvân* şeklinde verilen köyler ayrı köyler olmayıp, *Girmâve* köyüdür.

Bâristak köyünün 1540 tarihindeki 4 mücerred nüfusu 5 olarak verilmiştir. *Keük* köyü yanlışlıkla "*Kınık*"; *Aktâş* köyü "*Aftâş*"; *Sarâyıcık* köyü "*Karışçak*, *Kırışçık*"; *Beytü'n-Nâr* köyü "*Bays Enâr*"; *Pirân* köyü ise "*Cirân*, *Hirân*" şekillerinde okunmuştur. Ayrıca, *Sarâyıcık* köyünün 1523 tarihindeki 532 akça olan vergi geliri 932 akça; *Beytü'n-Nâr* köyünün aynı tarihte 1650 akçalık vergi geliri ise 9165 akça olarak ve *Pirân* köyünün ise aynı tarihte 3 olan hâne sayısı 10 olarak, 1 olan mücerred sayısı da 3 olarak okunmuştur⁶³.

Asikân köyü "*Eskan*, *İskân*"; *Çifte* köyü "*Cafna*, *Cufna*, *Cefne*" şekillerinde okunmuştur. *Çifte* köyünün 1523'te 1368 akça olan vergi geliri de 1388 akça olarak verilmiştir. *Deyr-i Salib* köyü "*Dayr Mattutâ*"; *Til Bizüm* köyü "*Bayt Yarım*, *Bayt Yaram*"; *Cessâfi* köyü "*Hayattu*" şekillerinde okunmuştur⁶⁴.

Merâvil köyünün 1540 tarihinde 14,5 olan çift sayısı 147; *Balâsiti* olarak okunan *Belâsin* köyünün ise 26 olan nefer sayısı 29 olarak verilmiştir. Her iki köyün de 1523 tarihli tahrir defterindeki kayıtlarından faydalanılmamıştır. *Selâl* (*Silâl*) köyünün 1575 tarihli tahrirdeki bilgileri verilmediği gibi, 1540 tarihinde 5 olan nefer sayısı ise 7 olarak okunmuştur⁶⁵.

Kitabın 83-106. sayfaları Kerkük'e ayrılmıştır. Kerkük'ün kısa bir tarihçesi verildikten sonra, Kuyud-ı Kadime Arşivinde Kerkük'e ait 1548 (955) tarih ve 111 no'lu tahrir defterindeki kayıtlardan Kerkük'ün köy isimleri, hâne, bennak, mücerredleri verilmiştir.

Yazarın Kerkük hakkında bilgi vermesinin sebebi, Musul'u eyalet olarak kabul etmesi ve Kerkük'ü de Musul eyaletinin bir sancağı zannetmesindedir. Halbuki baş sayfalarda açıkladığımız gibi, Musul 1586 tarihine kadar sancak statüsündedir. Bu dönemde Kerkük de bir sancak konumunda olup, Bağdat eyaletine bağlıdır⁶⁶. Kaldı ki, Musul sancağı 1586'da eyalete tahvil edildikten hemen sonraki idarî taksimatında Kerkük sancağı Musul eyaletine bağlı değildir. Zira, 1587 tarihinde Musul eyaleti 8 sancaktan müteşekkil olup, bu sancaklar arasında Kerkük

⁶⁰ TTD., 998, s. 77-78; N. Bayatlı, *age.*, s. 78.

⁶¹ TTD., 998, s. 75; TTD., 195, s. 131; TTD., 660, s. 78-79; N. Bayatlı, *age.*, s. 79.

⁶² TTD., 998, s. 75; N. Bayatlı, *age.*, s. 79, 81.

⁶³ TTD., 998, s. 75; TTD., 195, s. 133; N. Bayatlı, *age.*, s. 80.

⁶⁴ TTD., 998, s. 75-76; N. Bayatlı, *age.*, s. 81-82.

⁶⁵ TTD., 998, s. 76; TTD., 195, s. 135, 139; TTD., 660, s. 254; N. Bayatlı, *age.*, s. 82-83.

⁶⁶ Erdinç GÜLCÜ, *Osmanlı İdaresinde Bağdat (1534-1623)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Basılmamış Doktora Tezi, Elazığ, 1999, s. 32-42.

yer almamaktadır⁶⁷. Musul eyaletinin idârî taksimatını gösteren 1609 (h. 1018-1019)⁶⁸, 1631-1632 (h. 1041)⁶⁹, 1632-1641⁷⁰ ve 1648 (h. 1058)⁷¹ tarihli listelerde de Kerkük sancağı yer almamaktadır.

Kerkük sancağı Musul eyaletine XVII. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren bağlanmıştır. Zira, 1653 tarihli idârî taksimat listesine göre Musul eyaleti 5 sancaktan müteşekkildir ki, Kerkük de bu sancaklardan biridir⁷².

Bu açıklamalardan da anlaşılacağı üzere yazarın Kerkük'ü Musul'un bir sancağı olarak göstermesi yanlıştır. Zira, 1548 tarihinde Musul da Kerkük gibi sancak konumundadır. Musul, 1586'da eyalete dönüştürülmüş ve Kerkük sancağı da ancak XVII. Yüzyılın ikinci yarısında Musul eyaletine bağlanmıştır. Dolayısıyla, Kuyud-ı Kadime Arşivinde Kerkük'e ait 1548 tarihli (111 no'lu) tahrir defterindeki bilgilerin böyle bir çalışmaya konulmuş olması hem mevcut bilgilerle çelişmekte, hem de metod olarak yanlıştır.

Kuyud-ı Kadime Arşivi 111 no'lu (1548 tarihli) tahrir defterindeki kayıtlar ile yazarın bu deftere atfen verdiği bilgileri mukayese imkanımız olmadı. Ancak, şu endişemizi açıklamak ihtiyacı duymaktayız; yazar Musul sancağı tahrir defterlerinde yapmış olduğu okuma hatalarını Kerkük tahrir defterini okurken de yapmış olabilir. Bundan dolayı, bu bilgilerden faydalanacak araştırmacıların çok ihtiyatlı olmaları gerektiği kanaatindeyiz.

Kitabın 106-107. sayfaları Erbil sancağına ayrılmıştır. 1542 (946) tarihli tahrir defterinden faydalanılarak dört iskân yeri hakkında bilgi verilmiştir. Musul eyaletinin ilk idari taksimatını gösteren listede (1587 tarihli) Erbil sancağı da bulunmaktadır. Ancak, 1588-1590 yılları arasında Şehr-i Zul eyaletine bağlı iken, 1590'da tekrar Musul eyaletine bağlanmıştır. XVII. Yüzyıla ait idari taksimat listelerinde ise Musul eyaletine bağlı değildir. Dolayısıyla, yazarın 1542 yılı tahririne dayanarak Erbil hakkında verdiği bilgilerin de, metod olarak doğru olmadığı ortadadır.

Kitabın 108-110. sayfaları Şehr-i Zul (Şehr-i Zur)'a ayrılmıştır. 1556 (964) tarihli tahrir defterindeki kayıtlardan Şehr-i Zul'un iskân yerleri verilmiştir.

Musul 1556 tarihinde Bağdat eyaletinin bir sancağıdır. 1563-1566 yılları ile 1571-1573 yılları arasında ise Şehr-i Zul (Şehr-i Zur) eyaletinin sancağıdır. Dolayısıyla, böyle bir çalışmada 1556 tarihli tahrir defterindeki kayıtlardan Şehr-i Zul'a ait bilgilerin, sanki Şehr-i Zul'un Musul'a bağlı bir sancakmış gibi verilmesi tarihi bilgilerle taban tabana zıttır.

111. sayfadan itibaren *Musul ve Kerkük* ana başlığından hemen sonra "Mahalle ve Mezraları" alt başlığında, Musul'un mahalleleri ele alınmıştır. Mahalle ve mezreaların aynı başlık altında neden ele alındığını anlamak mümkün değildir. Ayrıca, mahalleler hakkında tahrir def-

⁶⁷ *Kepeci Ruus*, 262, s. 124.

⁶⁸ Aynı Ali Efendi, *Kavânin-i Al-i Osman Der Hülâsa-i Mezâmin-i Defter-i Divân*, İstanbul, 1280, s. 32.

⁶⁹ *Koçi Bey Risalesi* (Sadeleştiren; Zuhuri Danışman), KTBY, Ankara, 1985, s. 138.

⁷⁰ *Kepeci Ruus*, 266, s. 107-108.

⁷¹ Kâtib Çelebi, *Cihannümâ, Bayezid Kütüphanesi*, No: 4678, İbrahim Müteferrika Matbaası, İstanbul, 1145, s. 433.

⁷² *Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi*, (Hazırlayan; Mithat Sertoğlu), Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1992, Faksimile metin, s. 12.

terlerine dayanılarak verilen hâne, bennak ve mücerred sayıları da çoğu kez yanlış ve eksik okunmuştur ki, bunları aşağıda ele alacağız.

Şevârbe (yazar *Şuvârbe* diye okumuştur) mahallesinin 1540 tarihindeki 1 çift nüfusu değerlendirilmemiştir. Mahallenin 1575'te 113 hâne ve 49 mücerred nüfusu mevcuttur. Yazar ise bu nüfusu 113 bennak, 109 çift ve 49 mücerred olarak vermiştir. *Dâr-ı Hoşnam* (*Dâr-ı Şenâm*) mahallesini "*Dâr Sinâm, Casnâm*" şeklinde okuyan yazar, 1540 tarihinde 0,5 (nim) çift olan nüfusu da yanlışlıkla 7 olarak okumuştur⁷³.

Cihâr-ı Suk mahallesinin 1523 tarihindeki 5 muaf nüfusu 7 kişi olarak, 1540 tarihinde 1,5 olan çift sayısı 12 olarak ve 1575 tarihinde 25 olan mücerred sayısı da 35 olarak verilmiştir. *Cemmâs* mahallesi "*Mayyâsa*"; *Minâre-i Mağcume* mahallesi ise "*Sare Ma'm*" olarak okunmuştur. *Minâre-i Mağcume* mahallesinin 1575 tarihinde 41 olan bennak sayısı yanlışlıkla 11 olarak değerlendirilmiştir⁷⁴.

Eski Kala mahallesi hakkında verilen rakamların da bir kısmı yanlış okunmuştur. Zira, adı geçen mahallenin 1540'ta 34 olan bennak sayısı 32 olarak ve 0,5 (nim) çift sayısı da 4 çift olarak gösterilmiştir. *Heyti* mahallesi yazar tarafından "*Cebhe, Reis El-Kur*" olarak okunmuştur. Ayrıca, 1540 tarihinde 44 olan bennak sayısı 33; 1 olan imâm sayısı 5 olarak ve 1575 tarihinde 2 olan çift sayısı da 5 çift olarak okunmuştur⁷⁵.

Şeyh Muhammed b. Hilâl mahallesi sadece 1523 tarihli tahrir defterinde kayıtlı olup, 1540, 1558 ve 1575 tarihli tahrir defterlerinde kaydı yoktur. Halbuki yazar, 1540 tarihinde mahallenin 2 çift, 12 bennak ve 10 mücerred nüfusunun olduğunu yazmıştır. Bu bilgiler *İmâm Zeyd b. Ali* mahallesine aittir. Mahallenin 1540 tarihindeki bennak sayısı da 12 değil, 14'tür. Nitekim, yazar başka bir yerde *İmâm Zeyd b. Ali* mahallesinin sadece 1575 tarihindeki nüfusunun vermiştir. Bu mahallenin 1540 tarihindeki nüfusunun yanlışlıkla *Şeyh Muhammed b. Hilâl* mahallesi nüfusu olarak göstermiştir⁷⁶.

Bâbü'l-Irak-I mahallesi hakkında verilen rakamlarda da büyük yanlışlıklar mevcuttur. Şöyle ki, mahallenin 1523'te 252 olan hâne sayısı 52; 42 olan mücerred sayısı 43; 4 olan imâm sayısı 2 olarak verildiği gibi, 1540 tarihinde mahallede bulunan 18 mücerred ve 6 çift nüfus yazılmış olmasına rağmen, 74 bennak nüfus ise değerlendirmeye alınmamıştır. Ayrıca, 1575 tarihindeki 144 bennak nüfus, 114 bennak olarak ve 13 mücerred nüfus ise 12 mücerred olarak kaydedilmiştir⁷⁷.

Bâbü'l-Irak-III mahallesinin 1575 tarihinde 8 çift, 144 bennak ve 34 mücerred nüfusu mevcuttur. Halbuki, yazar bu bilgileri hiç değerlendirmeye tabi tutmamıştır. *Dâr-ı Hacı Ahmed* mahallesi *Han-ı Hacı Ahmed* şeklinde okunmuş, mahallenin 1540 tarihinde 4,5 çift nüfusu mevcutken yazar bunu 42 çift olarak değerlendirmiştir. *Şeyh Hasan Bekri* mahallesinin aynı tarihte 111 olan bennak sayısı da 110 olarak okunmuştur⁷⁸.

⁷³ TTD., 195, s. 11-13; TTD., 660, s. 20-21, 154; N. Bayatlı, age., s. 111.

⁷⁴ TTD., 998, s. 72; TTD., 195, s. 13-14, 17-18; TTD., 660, s. 24-25, 29-30; N. Bayatlı, age., s. 111-113.

⁷⁵ TTD., 195, s. 18-19; TTD., 660, s. 30-31; N. Bayatlı, age., s. 113.

⁷⁶ TTD., 998, s. 72; TTD., 195, s. 19; TTD., 660, s. 31; N. Bayatlı, age., s. 113, 117.

⁷⁷ TTD., 998, s. 72; TTD., 195, s. 20-21; TTD., 660, s. 32-33; N. Bayatlı, age., s. 114.

⁷⁸ TTD., 195, s. 20, 24-25; TTD., 660, s. 35-37; N. Bayatlı, age., s. 114.

Herbâvi mahallesinin 1575'te 56 olan bennak sayısı 57 olarak okunmuş, *Suk'ul Gazal* (*nâm-ı diğer Şah Zenan*) mahallesinin ise aynı tarihte 35 olan bennak sayısı 11 ve 4 olan mücerred sayısı da 2 olarak verilmiştir⁷⁹.

Al-ı Târik mahallesinin 1540 tarihindeki 5 çift nüfusu okunmamıştır. *Al-ı Heytım* (*Hacı Hamdûn*) mahallesi *Bâb-ı Haysam*, *Hamdûn* şeklinde yanlış okunduğu gibi, 1575 tarihinde 47 olan bennak sayısı 38; 11 olan mücerred sayısı da 6 olarak okunmuştur. Ayrıca, bahsedilen tarihte mahallede "çift" olarak kayıtlı nüfus bulunmamasına rağmen fazladan 5 çift de nüfus ilave edilmiştir. *İmâm Mehmed Bâhir* mahallesinin 1540'ta 8,5 olan çift nüfusu 18; 2 olan mücerred nüfusu da 3 olarak verilmiştir. *Dergâh* mahallesinin ise aynı tarihte 385 olan nefer sayısı 358 olarak okunmuştur⁸⁰.

Nasara (*Nasara Kala*) mahallesinin 1540 tarihindeki nefer sayısı 291 olmasına rağmen yazar tarafından 22 nefer; 1575'te 279 olan nefer sayısı da 23 nefer olarak okunmuştur. *Nasara Kerkûki* mahallesinin 1540 tarihinde 22 olan nefer sayısı 23 olarak; *Yahuda* (*Yahudiyân*) mahallesinin 1575'te 145 olan nefer sayısı da 154 olarak değerlendirilmiştir. Ayrıca, 1540 tarihli tahrir defterindeki *Yahuda* mahallesi ile ilgili kayıtlardan faydalanılmamıştır⁸¹.

İsa Dede mahallesinin 1523'te 8 olan hâne sayısı 15 olarak verilmiştir. *Lâsuni* mahallesinin 1575 tarihinde 41 olan bennak sayısı 14 olarak okunmuştur⁸².

Mahallelerden hemen sonra *Musul'a Ait Mezraalar* başlığı altında Musul'un mezreaları hakkında çok sathi bilgi verilmiştir. Hiçbir mezreanın ismi verilmediği gibi, yıllar itibarıyla sayıları ve gelirleri de değerlendirilmemiştir. Halbuki, tahrir defterlerinde mezrealar ile ilgili ayrıntılı kayıtlar mevcuttur. Tahrirlere göre Musul sancağındaki mezreaların sayısı 1523'te 94; 1540'ta 199; 1558'de 348 ve 1575'te ise 353'tür. Yine yıllar itibarıyla bu mezrealarda elde edilen toplam gelir, 1523 tarihinde 143561 akça, 1540 tarihinde 215798 akça, 1558 tarihinde 485400 akça ve 1575 tarihinde 559153 akçadır⁸³.

XVI. Yüzyılda *Musul Eyaleti* kitabının 119-134 sayfaları arasında *Bu Şehirdeki Anıtlar ve Evkafı, Medreseler, Hamamlar ve Darphane* başlığı altında Musul ve Kerkük'ün evkafı ile bazı dini ve sosyal eserleri hakkında bilgi verilmeye çalışılmıştır.

Burada verilen bilgiler de metotsuz, karışık ve eksik olduğu gibi, tahrir defterlerinden faydalanılarak verilen rakamlar da yer yer yanlıştır.

Evkaf gelirleri içerisinde yer alan ve tahrir defterlerinde "*İcâre-i hân, 1 bâb*", "*İcâre-i hân, 2 bâb*", "*İcâre-i hân, 3 bâb*", "*İcâre-i dekâkin, 6 bâb*", vs. şeklindeki kayıtlar, 1 kapılı hân kirası, 2 kapılı hân kirası, 3 kapılı hân kirası, 6 kapılı dükkân olarak değerlendirilmiştir. Halbuki, bu kayıtlar hân veya dükkânların kaç kapılı olduğunu değil, kaç adet olduğunu göstermektedir.

Nebi Yunus vakfının 1523 tarihindeki gelir toplamı 16186 akçadır. Yazar bunu 26186 akça diye vermiştir. Vakfın 1540'taki gelir toplamı 30964 akça iken 25270 akça olarak, 1575 tarihindeki toplam geliri de 53010 akça iken 29222 olarak verilmiştir⁸⁴.

⁷⁹ TTD., 660, s. 39-41; N. Bayatlı, *age.*, s. 115.

⁸⁰ TTD., 195, s. 26-27, 29-31; TTD., 660, s. 42; N. Bayatlı, *age.*, s. 115-116.

⁸¹ TTD., 195, s. 28, 32-34; TTD., 660, s. 48, 50-51; N. Bayatlı, *age.*, s. 116.

⁸² TTD., 998, s. 72; TTD., 660, s. 41; N. Bayatlı, *age.*, s. 117.

⁸³ Mezreaların isimleri ve daha ayrıntılı bilgi için bkz. A. Gündüz, *agt.*, s. 271-272, 427-440.

⁸⁴ A. Gündüz, *agt.*, s. 382-383; N. Bayatlı, *age.*, s. 119.

Nureddin Şehid Câmii vakfının bazı gelir kalemleri kaydedilmiş olmakla birlikte, 1523, 1540 ve 1575 tarihlerindeki gelir toplamları verilmemiştir. Ayrıca, *Kasr-ı Cedid*, *Kasr-ı Kadim* şekillerinde tahrir defterlerinde okunan kayıtlar da yanlışdır. Zira, yazarın *Kasr* diye okuduğu kayıt *Kaysəriyye* (kapalı çarşı)'dir⁸⁵.

Zeyd b. İmâm Alî'nin aynı adla mescit, türbe ve mezarı bulunmaktadır. Yazar, *Zeyd b. Ali Mezarı* başlığı altında, yanlışlıkla Zaviyenin evkaf gelirlerini vermiştir. *Zeyd b. Ali Mescit* ve Zaviyesine ise değinmemiştir. *İmâm Yahya b. Kasım Mezarı* başlığı altında verilen bilgiler *İmâm Yahya b. Kasım Zaviyesi*'ne ait bilgilerdir. *İmâm Yahya b. Kasım Türbesi* vakuf gelirleri ise verilmemiştir⁸⁶.

İmâm Şemseddin Cemmâs b. İmâm Muhammed Zaviyesi'nin 1540 ve 1575 tarihlerindeki gelirleri verilmemiştir. *Cemaleddin Vezir Mescidi Vakfı*'nin 1575 tarihindeki geliri 258 akça olarak verilmiştir. Bu bilgi yanlış olup, doğrusu 2580 akçadır. Ayrıca, yazarın vakfin gelir kaynağı olarak verdiği *8 kapılı dükkân* kaydı da yanlış olup, tahrir defterinde "*Dekâkin, bâb 6, fi sene:2580*" şeklinde verilen bilgidir⁸⁷. Yazar, burdaki "*bâb:6*" kaydını yanlışlıkla 8 okuduğu gibi, bunu da 8 kapılı dükkân sanmıştır. Halbuki "*dekâkin bâb:6*" kaydı, 6 kapılı dükkân değil, 6 adet dükkân manasındadır.

İmâm Ömer b. İmâm Hasan Zaviyesi yazar tarafından *İmam "Umar b. İmâm Hüseyin"* şeklinde okunmuştur. Zaviyenin evkafı *Dâyıkendi* köyündeki 1 çiftlik zemini ile *Bâvcine* köyü gelirlerinden ibaret olup, 1523'te 2600, 1540'ta ise 2250 akçadır. Yazarın bahse konu zaviyenin gelirleri hakkında verdiği bilgi ise şöyledir; "*h.932 (1523) yılında buranın evkafı, varidatı 3000 akçalık bir dükkân ve varidatı 250 akçelik bir çiftlik kaydolunmuştur*" şeklindedir⁸⁸.

Sultan Abdullah b. Hz. Ömer'in aynı adla zaviye ve mezarı bulunmaktadır. Mezar evkafı için Musul boyahanesi gelirlerinden günlük hesabıyla (fi yevm) 2,5 akça ayrılmıştır. Zaviye evkafı için ise *Sultan Abdullah* köyü gelirleri ayrılmıştır. Yazar, *Sultan Abdullah İmâm "Umar Mezarı* başlığı altında yanlışlıkla *Sultan Abdullah Zaviyesi* evkaf gelirlerini vermiş olup, mezar evkaf gelirlerini görmemiştir⁸⁹.

Şah-i Zenân Mescidi başlığı altında verilen bilgiler, Hz. Hüseyin'in zevcesi olan Şâh Zenân'a ait olmayıp, *Hâcî Şahkulu Mescidi*'ne ait bilgilerdir. Ayrıca, *Şah Zenân*'ın mescidi değil, mezarı bulunmakta ve bu mezarın evkaf geliri Musul boyahanesinden ayrılan 720 akçadan ibarettir⁹⁰.

Ma'suk mescidi, "*Mansur Mescidi*" şeklinde okunmuş, 1523 ve 1540 tarihli tahrir defterlerindeki bilgilerden faydalanılmamıştır. 1575 tarihli tahrir defterindeki kayıtlar ise yanlış okunmuştur. Zira, 1575'te adı geçen mescidin evkafına 4 dükkân ayrılmıştır. Bunlardan 1'nin 1/3 hissesi vakfedilmiş, 1'i de harabedir. Toplam gelir tutarı ise 1020 akçadan ibarettir. Yazar mescidin evkaf geliri hakkında şunları yazmıştır; "*III. Murad devrinde (1575) evkafı 2 kapılı dükkân ve varidatı 180 akçelik bir başka dükkân idi*"⁹¹.

⁸⁵ A. Gündüz, *agt.*, s. 365-366; N. Bayatlı, *age.*, s. 120.

⁸⁶ A. Gündüz, *agt.*, s. 367, 375-377; N. Bayatlı, *age.*, s. 120-121.

⁸⁷ *TTD.*, 660, s. 264; N. Bayatlı, *age.*, s. 121-122.

⁸⁸ *TTD.*, 998, s. 85; *TTD.*, 195, s. 146; N. Bayatlı, *age.*, s. 122.

⁸⁹ A. Gündüz, *agt.*, s. 374, 378; N. Bayatlı, *age.*, s. 122.

⁹⁰ *TTD.*, 660, s. 260, 262; N. Bayatlı, *age.*, s. 122.

⁹¹ *TTD.*, 998, s.88; *TTD.*, 660, s. 262; N. Bayatlı, *age.*, s. 122.

Şeyh Ömer Arabi Mescidi, "*Şeyh 'Umar El-Huza'i*" olarak kaydedilmiştir. Mescidin gelir kaynakları yanlış verilmiştir. 2 dükkânın 600 akçalık geliri "*iki kapılı dükkân geliri*" olarak kaydedildiği gibi, 60 akçalık 1 hân kirası da 6 akça olarak gösterilmiştir. Ayrıca, hâsil toplamı da alınmamıştır⁹².

Hân Ahmed Acemi Mescidi'nin evkaf gelirleri içerisinde yer alan 3 hân kirası "*üç kapılı hân*" olarak okunmuş, bu hânların kira miktarı gösterilmediği gibi, toplam mescit geliri de verilmemiştir. *Hâci Ömer Mescidi* "*Hâci 'Umar El-Mevla*" şeklinde okunmuştur. Tahrir defterlerinde "*El-Mevla*" diye bir kayıt yoktur. Yazar, tahrir defterindeki "*der mahalle-i...*" kaydını "*El-Mevla*" olarak okumuştur. Mescidin evkafı içerisinde 4 dükkân geliri bulunmakta olup, bunlardan 2'sinin 1/3 hissesi mescit için ayrılmıştır. Toplam hâsilatı ise 540 akçadan ibarettir. Bahse konu çalışmanın yazarı ise bu mescidin evkafı için şu bilgileri vermiştir; "... *vakfin varidatı senede 360 akçelik 2 dükkân idi*"⁹³.

Şeyh Mehmed Belkisi Mescidi'nin evkaf geliri; 240 akçalık 1 dükkân ile 120 akçalık 3 hânın icarından ibaret olup, toplam 360 akçadır. Yazar 240 akça geliri olan dükkânı "... *540 akçelik 1 kapılı bir dükkân*" şeklinde okumuştur. *Hacı İsa Dede Zaviyesi*'nin 1540 ve 1575 tarihlerindeki evkaf geliri 500 akçadan ibarettir. Yazar, 1540 tarihindeki evkaf gelirini doğru kaydetmesine karşın, 1575 tarihi için verdiği bilgi *Hacı İsa Dede* vakfına ait olmayıp, *Hacı İsa Hammâk Mescidi*'ne aittir⁹⁴.

Hoca Şah Mahmud Güşen Mescidi, "*Hacı Muhammed Kuşun Mescidi*"; *Hoca Hasan Torun Mescidi*, "*Hacı Hasan Bordun Mescidi*" olarak okunmuş ve mescidin yıllık 180 akça olan evkaf geliri ise 18 akça olarak verilmiştir. *Hâci Kemaleddin Mescidi*, "*Hacı Kasımüddin*"; *Haydar Mescidi*, "*Biyârd*" ve *Hâci Kasım 'Attar Mescidi* de "*Kasım El-'Atard*" şeklinde okunmuştur⁹⁵.

"*El-Gayyâr Mescidi*" başlığı altında verilen bilgiler, 1523 tarihli tahrir defterinde kaydı olan *Kaymazî Camii*'ne ait bilgilerdir. Gerek tahrir defterlerinde gerekse diğer belgelerde "*El-Gayyâr*" adında bir mescit ismi geçmemektedir. Yazar, 1523 tarihli tahrirde kayıtlı olan *Kaymazî Camii*'ni yanlışlıkla "*El-Gayyâr Mescidi*" şeklinde okumuştur⁹⁶.

Hacı Receb Mescidi'nin evkaf gelirleri; 2 dükkândan 240 akça ve 1 hân kirasından 60 akça olmak üzere toplam 300 akçadır. Ayrıca, mescidin yanında bulunan bir parça zemin de vakfın gelirleri içerisindeydi. Ancak, herhangi bir geliri yoktur. Yazarın *Hacı Receb Mescidi*'nin evkafı için verdiği bilgi şöyledir; "*senede 240 akçe olan 2 kapılı bir hân ve vâridatı 300 akçelik 1 küt'a yerden ibarettir*"⁹⁷.

Ebu'l-'Ula Mescidi yazar tarafından "*Ahmed b. Hamze Mescidi*" olarak okunmuştur. Yazar, 1540 yılı evkaf gelirlerini hiç vermediği gibi, 1575 yılı için verdiği bilgiler de yanlıştır. Şöyle ki, mescidin 1575 tarihindeki evkaf geliri; 2 dükkânın yıllık (fi sene) 900 akça, 1 hân'ın yıllık 48 akça olmak üzere toplam 948 akçadır. Mescid'in yanında bulunan bir zemin de evkaf gelirleri arasındadır. Ancak herhangi bir geliri olmayıp, *hali* ve *harabedir*. Yazarın 1575 yılı evkaf geliri

⁹² Mukayese ediniz; A. Gündüz, *agt.*, s.368; N. Bayatlı, *age.*, s. 123.

⁹³ Mukayese ediniz; A. Gündüz, *agt.*, s.369; N. Bayatlı, *age.*, s. 123; *TTD.*, 660, s. 263.

⁹⁴ *TTD.*, 195, s. 144; *TTD.*, 660, s. 264, 269; N. Bayatlı, *age.*, s. 123-124.

⁹⁵ *TTD.*, 660, s. 264-266; N. Bayatlı, *age.*, s. 124-125.

⁹⁶ *TTD.*, 998, s. 88; N. Bayatlı, *age.*, s. 126.

⁹⁷ Mukayese ediniz; *TTD.*, 660, s. 266; N. Bayatlı, *age.*, s. 126.

için verdiği bilgi aynen şöyledir: “*senede 600 akçelik 2 kapılı 1 dükkân, ayrıca senede 84 akçelik 1 kapılı hân*”⁹⁸.

Şeyh Mehmed b. Celâl Mescidi, “Şeyh Muhammed El-Hellâl”; Şeyh Muhammed Sitâr Mescidi, “Şeyh Muhammed Bidâr” şeklinde okunmuştur. Mescidin evkafı arasında 7 dükkân, 1 hamam ve 1 hân bulunmaktadır. Bu dükkânlardan 3’nün 308 akça, 2’sinin (1/4 hisse) 204 akça, 1’nin (1/2 hisse) 60 akçalık geliri mevcutken, 1’i ise *hali ve harabedir*. Hacı Mehmed Hamamının 180 akçalık ve 1 hân kirasının 36 akçalık geliri ile beraber yıllık gelir toplamı 788 akçadır. Yazar bu mescidin evkaf gelirlerini de yanlış vermiştir; “*vâridatu senede 308 akçelik 3 kapılı dükkânlar varidatu senede 180 akçelik hamâm, varidatu 180 akçelik 1 kapılı dükkân, varidatu senede 24 akçelik başka bir dükkân ve senede 60 akçelik yarım dükkân icarı*”⁹⁹.

Ferihşâd Bey Mescidi, “Ferahzad Bey” diye okunmuştur. Ayrıca mescidin evkaf gelirleri yanlış ve eksik değerlendirilmiştir. Ferihşâd Bey Mescidi’nin evkaf gelir toplamı 2520 akçadan ibarettir. Bu gelirin 720 akçası 2 dükkândan, 1800 akçası ise sayısı tahrir defterlerinde verilmeyen dükkânlardan sağlanıyordu. Yazarın bu konuda verdiği bilgi; “*mescid evkafı, varidatu senede 720 akçelik 2 kapılı dükkân ve 180 akçelik muhtelif dükkânlar*” şeklindedir¹⁰⁰.

“Musul’un Anıtları ve Evkafı” başlığı altında verilen bilgiler bu şekildedir. Diğer yandan, Musul’daki vakıflar içerisinde en fazla gelir tahsis edileni *Harameyn* vakfı olduğu halde, nedense yazar *Harameyn* vakfına hiç değinmemiştir. *Harameyn* vakfına 3 köyün, 1 mezrea’nın ve 2 cemaatin gelirleri ile *İmâdiye* ve *Akra*’da mukataa gelirleri vakf edilmiştir. 1523-1540 tarihli tahrir defterlerinde “*Vakf-ı Hz. Muhammedü’l-Mustafa*”, 1558-1575 tarihli tahrirlerde ise “*Vakf-ı Harameyni’ş-Şerifeyn*” şeklinde kaydedilmiştir.

Tarihler itibarıyla vakfın gelir toplamı şöyledir; 1523’te 21389 akça; 1540’ta 43950 akça; 1558’de 63030 akça ve 1575’te 73808 akça¹⁰¹.

Medreseler başlığı altında verilen bilgilerde de eksik ve yanlışlıklar bulunmaktadır.

Tahrir defterlerindeki kayıtlara nazaran Musul’da 2 medrese mevcuttur. Bunlar; *Şeyhü’l-Beled* ve *Hoca Kasım* medreseleridir.

Şeyhü’l-Beled medresesi sadece 1523 tarihli tahrir defterinde kayıtlı olup, diğer tahrirlerde kaydı yoktur. Medresenin evkafı 1 çiftlik zemininden ibarettir. Ancak herhangi bir gelir aydı yoktur¹⁰².

Hoca Kasım Medresesi ise elimizdeki 4 tahrirde de kayıtlıdır. Medresenin 1558 tarihinde harab olması üzerine yerine Şat nehri kenarında yenisi inşa olunup, ismi *Doğan Bey Medresesi* olarak değişmiştir¹⁰³. *Hoca Kasım* (1558’den sonra *Doğan Bey*) medresesinin evkaf geliri Musul boyahanesinden ayrılan hisse olup, 1523’te 25 akça, 1540, 1558 ve 1575 tarihlerinde de 30’ar akçadır¹⁰⁴.

⁹⁸ TTD., 195, s. 145; TTD., 660, s. 266; N. Bayatlı, *age.*, s. 126.

⁹⁹ TTD., 660, s. 267; N. Bayatlı, *age.*, s. 127.

¹⁰⁰ TTD., 308, s. 191; TTD., 660, s. 268; N. Bayatlı, *age.*, s. 127.

¹⁰¹ TTD., 998, s. 89; TTD., 195, s. 147; TTD., 308, s. 178; TTD., 660, s. 228-236.

¹⁰² TTD., 998, s. 90.

¹⁰³ TTD., 308, s. 183. “*Medrese-i mezkur harab olup, ana bedel Şat kenarında boyahâne mahsulünden medrese-i cedid binâ olnub, haliya Medrese-i Doğan dimekle marufdur*”.

¹⁰⁴ TTD., 998, s. 87; TTD., 195, s. 142; TTD., 308, s. 183.

XVI. Yüzyılda Musul Eyaleti adlı kitabın yazarı ise Musul'daki medreseler hakkında şu bilgiyi vermektedir; "H.932'de (m.1523) Musul'da 2 medrese mevcuttu. Şeyhü'l-Beled ve ...Hacı Kâsım Medresesi bulunuyordu... H. 1008 (m.1599)'da bu medrese varlığını koruyordu. III. Murad devrinde (1575) Musul'da bir medrese mevcut olup, ismi Tuğra'i medresesi idi. Medrese Musul'un kuzeyinde ve Dicle nehrine nâzır idi. Buraya Kâsım b. Yahya da denir. Medresenin yapılması için Bedreddin Lü'lü emir vermişti"¹⁰⁵.

Yazarın verdiği bu bilgi büyük hatalar ihtiva etmektedir. Birincisi; tahrir kayıtlarında verilen medrese ismi "Hacı Kasım" şeklinde değil, "Hoca Kasım" şeklinde kaydedilmiştir. İkincisi; H. 1008 (m. 1599)'da bu medrese varlığını koruyordu denilmiş, hemen akabinde III. Murad devrinde (1575) 1 medrese mevcut olup, ismi Tuğra'i medresesi idi bilgisi verilmiştir. *Hoca Kasım Medresesi* 1599'da varlığını koruyorsa 1575'te de kayıtlara geçmesi gerekiyordu. Halbuki, bu medrese 1558 tarihinden sonra *Doğan Bey Medresesi* ismini almıştır. Üçüncüsü; 1575'te 1 medrese mevcut olup, ismi *Tuğra'i Medresesi* idi şeklinde verilen bilgi tamamen yanlıştır. Çünkü, 1575 tarihli tahrirde "*Medrese-i Doğan*" olarak kaydedilen bilgiyi yazar yanlışlıkla "*Tuğra'i Medresesi*" şeklinde okumuştur. Dördüncü büyük hata ise; "1575'te 1 medrese mevcut olup, ismi *Tuğra'i Medresesidir... medresenin yapılması için Bedreddin Lü'lü emir vermişti*" şeklindeki bilgidir. Burada da büyük bir kronolojik hata yapılmıştır.

"*Hamamlar*" başlığı altında verilen bilgilerde yanlışlık ve eksiklikler mevcuttur. Mesela, *Melik Mehmed Hân ve Kadı Darullah hamamı* "*Melik Ahmad Hân ve Kadı Daraya*" şeklinde okunduğu gibi, *Hamam-ı Yunus*'un yıllık vergi geliri 2520 akça olduğu halde, yanlışlıkla 2920 akça olarak okunmuştur. Ayrıca, *Hamam-ı Yunus*, "*Hamam-ı Yunus veya Bâbü'l-Cedid*" diye okunmuştur ki, tahrir defterlerinde "*Bâbü'l-Cedid*" kaydı yoktur. *Hamam-ı Cedid*'in yıllık vergi geliri padişah hası (Hass-ı Şahi) olarak ayrılmış olmakla beraber, yazar tarafından mirliva hası olarak verilmiştir. Yine, bu hamamın kaydı 1575 tarihli tahrirde bulunmasına rağmen yazar tarafından görülmemiştir¹⁰⁶.

"*Darphâneler*" başlığı altında verilen bilgiler karışıktır. Musul'da darphânenin kesin olarak hangi tarihte yapıldığı konusunda şimdilik, elimizde bir belge mevcut değildir. Ancak, ilk kez 1558 tarihli tahrirde darphâne kaydına rastlamaktayız. Yazar; "1552 yılında Musul kadısı *Mevlâna Abdülkerim b. Nasır'ın kaydına göre III. Murad devrinde darbhane vâridatı 55000 akça olmuştu*" cümlesi ile kronolojik bir hata yapmıştır. Zira, III. Murad'ın hükümdarlık dönemi 1574-1595'tir. Kaldı ki, faydalandığı tahrir defterinin (660 no'lu defter) düzenlenme tarihi de 1575'tir¹⁰⁷.

Musul Kalesi başlığı altında verilen bilgiler de eksik, yanlış ve karışıklıklarla doludur. Tarihi süreç içerisinde Musul'un değişik bölgelerinde üç kale yapılmıştır. Bunlar; *Batu* veya *Aburi* kalesi, *Baştabya* kalesi ve *İç kale*'dir. Yazar, bu kaleleri ayırt edemediği için, mevcut bilgileri birbirine karıştırmıştır¹⁰⁸.

134-140. sayfalar "*Musul ve Kerkük'ün Has, Zeamet ve Timarları*" na ayrılmıştır. 998 (1523), 195 (1540) ve 660 (1575) no'lu tahrirlerden faydalanılarak has, zeamet ve timarlar hak-

¹⁰⁵ N. Bayatlı, *age.*, s. 130.

¹⁰⁶ *TTD.*, 998, s. 73; *TTD.*, 195, s. 36; N. Bayatlı, *age.*, s. 130.

¹⁰⁷ N. Bayatlı, *age.*, s. 130-131.

¹⁰⁸ Said Devci, "*Kal'atü'l-Musul fi Muhtelifü'l 'Usur*", *A Journal of Archaeology in Iraq*, SUMER, X, Bağdad, 1959, s. 94-111; A. Gündüz, *agt*, s. 82-91; N. Bayatlı, *age.*, s. 130-131.

kında bilgi verilmeye çalışılmıştır. Ancak, birçok bilgi yanlış ve eksik okunduğu gibi bir kısmı ise hiç değerlendirilmemiştir. Mesela; *Tamga-i gön ve sahtiyân*, "*Siyah damga ve simsarlık*" şeklinde; *Mahsul-i tamga-i yavâ ve simsariye ve bâc-ı cısır*, "*Mahsul-i damga-i ser ve simsariye ve bac*" şeklinde; *Mukataa-i zemin-i mermer*, "*Matba'a-i Zâviye*" şeklinde; *Mahsul-i bâc-ı hamr-ı nefsi-i Musul*, "*Mahsul-i bâc-ı harir*" şeklinde okunmuştur¹⁰⁹. Diğer yandan 1523, 1540 ve 1575 tarihlerindeki has, zeamet ve timarların toplamları alınmadığı gibi, padişah ve sancakbeyi hasları da birbirine karıştırılmıştır. Zira, *ihtisab-ı Musul*, *ma'cunhane-i Musul*, *bevvâbi-i Musul*, *mahsul-i çayırha-i Musul*, *mahsul-i yava ve kaçkun*, *mahsul-i âsesân-ı Musul*, *bâd-ı heva ve cürm-i cinayet ve arusiyye-i liva-i Musul* vs. gibi gelirler 1540 tarihinde sancakbeyi hassı iken, padişah hassı olarak kaydedilmiştir¹¹⁰.

Öte yandan, padişah hasları içerisinde yer alan gelir kaynak tutarları da çoğunlukla yanlış okunmuş veya yıllar birbirine karıştırılmıştır. Bu yanlışlık ve karışıklıklar şunlardır; "icâre-i dekâkin; 5 bâb"ın 1523 tarihindeki gelir tutarı 7920 akçadır. Yazar 7920 akçayı 1540 yılı gelirine dahil etmiş, 1523 yılı gelir tutarını ise 5000 akça olarak vermiştir. "*mahsul-i beytül-mâl...*"ın 1575'teki gelir toplamı 1508 akça değil, 15000 akçadır. Aynı tarihteki "*cizye-i gebrân-ı liva-i Musul*"un tutarı ise 19000000 akça olarak verilmiştir. Doğrusu 190000 akçadır¹¹¹. 1575'teki "*resm-i kışlakçıyân*" 1088388 akça olarak verilmiştir. Doğrusu 34000 akçadır. "*mahsul-i macunhane-i Musul*" 1540 tarihinde 3600 akça iken yazar tarafından 36000 akça olarak verilmiştir. *Musul boyahanesi* geliri 1540 tarihinde padişah hassı olarak gösterilmiştir. Halbuki Musul boyahanesi geliri *medrese* ve *İmâmzadegân türbe* ve *mezarlarına* vakfedilmiştir. Aynı tarihte "*mahsul-i surh ve kapandari*"nin tutarı 532058 akçadır. Bu gelir "*mahsul-i kebendâri*" şeklinde, gelir tutarı da 53205 akça olarak yazılmıştır¹¹².

1575 tarihindeki padişah hasları içerisinde yer alan "*mahsul-i tamgâ-i gön ve tamgâ-i ağ-nâm ve tamgâ-i siyâh ve bâzâr-ı rişte ve penbe ve simsariye*" 118730 akçadır. Yazar bunu sadece "*mahsul-i damga*" olarak kaydetmiş ve gelirini de 118770 akça olarak vermiştir¹¹³.

1575 yılı padişah hasları içerisinde olup, yanlışlıkla okunan diğer gelir kaynakları ve tutarları şöyledir; "*cizye-i gebrân*" 190000 akça iken 19000 akça olarak; "*ihtisâb*" tutarı 50000 akça iken 5000 akça olarak; "*resm-i kışlakçıyân*" 34000 akça iken 24000 akça olarak verilmiştir. 1575 tarihindeki mirliva hasları içerisinde yer alan "*mahsul-i nefsi-i Musul*" 100450 akça iken 1004500 akça olarak; "*mukataa-i hamr-ı Musul*" 60000 akça iken 30640 akça olarak verilmiştir. Ayrıca, 1575 tarihindeki mirliva hasları içerisinde "*mahsul-i bâc-ı harir*" diye bir gelir kaynağı yazılarak, gelir tutarı da 6000 akça olarak gösterilmiştir. 1575 tarihinde mirliva hasları içerisinde böyle bir gelir yoktur¹¹⁴.

Diğer yandan, 1575 tarihli mirliva hasları listesinde verilen "*mahsul-i mukata'a-i ihtisâb-ı Musul 3600*", "*mahsul-i mukata'a-i bevvâb-ı Musul 2520*", "*mahsul-i âdet-i ağnâm-ı şehir 22350*" ve "*mahsul-i cürüm ve cinâyet, arusiyye ve bâd-ı hevâ 9640*" gelir kaynakları 1575 yılına değil 1523 yılına aittir¹¹⁵.

¹⁰⁹ Mukayese ediniz; A. Gündüz, *agt*, s. 321-355; N. Bayatlı, *age.*, s. 135-137.

¹¹⁰ Mukayese ediniz; A. Gündüz, *agt*, s. 324-336; N. Bayatlı, *age.*, s. 136-137.

¹¹¹ *TTD.*, 998, s. 73; *TTD.*, 660, s. 10, 53; N. Bayatlı, *age.*, s. 135.

¹¹² *TTD.*, 195, s. 36, 142; *TTD.*, 660, s. 10, 54; N. Bayatlı, *age.*, s. 137.

¹¹³ *TTD.*, 660, s. 10, 53; N. Bayatlı, *age.*, s. 137.

¹¹⁴ *TTD.*, 660, s. 10, 53-54; N. Bayatlı, *age.*, s. 137.

¹¹⁵ *TTD.*, 998, s. 73; N. Bayatlı, *age.*, s. 137-138.

Dikkat çeken bir diğer husus, padişah ve sancakbeyi haslarının sadece bir kısmının verilmesidir. Padişah ve sancakbeyi haslarına dahil köy, mezrea ve cemaat gelirleri değerlendirilmemiş, toplamları alınmamıştır. Dolayısıyla, 1523, 1540 ve 1575 tarihlerindeki padişah ve sancakbeyi has toplamını, hangi gelir kaynağından ne miktar gelir ayrıldığını, yazarın çalışmasından anlamak mümkün değildir.

Diğer bir husus da, Musul sancağındaki hasların sadece padişah ve Musul sancakbeyi haslarından ibaret olmamasıdır. Keza, 1523 tarihinde Sincar sancakbeyinin 39000 akçalık, Ayn-Safna Beyi Bekir Bey'in 50054 akçalık hasları mevcut olduğu halde yazar bunlara değinmemiştir.

1540'ta Cezire Hakimi Bedir Bey'in 13676 akçalık hassı mevcuttur. 1575 tarihinde ise Şehrizül Beylerbeyi'nin 150000 akça ve Keşaf sancakbeyinin 20000 akça has geliri mevcuttur¹¹⁶. Bunlar da dikkate alınmamıştır.

195 no'lu (1540 tarihli) tahrir defterinin bir özelliği de 1. ve 2. Sayfalarında Musul sancağı ile birlikte 'Ane sancağı hakkında da icmal bir bilginin verilmiş olmasıdır. Yazar, bu icmalde verilen bilgilerin ayrı sancaklara ait olduğunu tefrik edemediği için birbirine karıştırmıştır. Mesela; 'Ane sancağındaki padişah hasları 315515 akça; 'Ane sancakbeyi hasları ise 373000 akça olarak kaydedilmiştir. Fakat, yazar bu bilgileri Musul sancağına aitmiş gibi değerlendirmiştir¹¹⁷.

Yine, "Musul ve 'Ane mirlivalarının eski hasları 728581 akçe idi, yeni hasları 1144933 akçedir" şeklinde verilen bilgi de tamamen yanlıştır. Zira, bu bilgi Musul ve 'Ane sancakbeylerine ait olmayıp, padişahın Musul ve 'Ane sancağındaki has gelirleri toplamıdır. Yazarın bu bilgiyi verdikten sonra aucta bulunduğu 195 no'lu tahrir defterine göre Musul sancakbeyi has toplamı 733901 akça, 'Ane sancakbeyi has toplamı ise 373000 akçadır¹¹⁸.

Şu önemli hususun da belirtilmesinde fayda görüyoruz; bazı tahrir defterlerini, ilk sayfalarında verilen icmal rakamlar ile defterlerin mufassal kısmında verilen rakamlar zaman zaman örtüşmeyebiliyor. Mesela, 195 no'lu (1540 tarihli) tahrir defterinin 1. sayfasındaki icmal kayda göre Musul sancakbeyi has toplamı 733901 akçadır. Halbuki, defterin mufassal mündericinde kayıtlı rakamlar tek tek toplandığı zaman bu rakam 561664 akça olarak çıkmaktadır. Aynı durum padişah hasları için de geçerlidir. Nitekim, icmal kısmında Musul sancağındaki padişah has toplamı 467066 akça olarak verilmiş olmasına rağmen, defterin mufassal kısmındaki gelir kalemleri tek tek toplandığında bu meblağ da 916554 akça çıkmaktadır. Ayrıca, aynı defterin icmalinde "hasa-i mirli-va-i Zaho" başlığı altında 83022 akça kaydedilmişse de, defterin mufassal kısmı tek tek tarandığında böyle bir has gelirinin mevcut olmadığı, ancak Cezire hâkimi Bedir Bey'e 13676 akçalık has geliri ayrıldığı ortaya çıkmaktadır¹¹⁹. Bundan dolayı bazı tahrir defterlerinin ilk sayfalarında verilen icmal bilgileri kullanırken çok ihtiyatlı olmak gerekmektedir.

XVI. Yüzyılda Musul Eyaleti adlı kitabın 138-139. sayfalarında zeametler ele alınmıştır. Burada verilen bilgiler de son derece eksik ve yanlışlarla doludur. Mesela, 998 no'lu (1523 tarihli) tahrirde zeamet ve timarlar birlikte verildiği halde, yazar 641672 akçalık (zeamet-timar) tutarını zeamet olarak göstermiştir. Aynı tahrir defterine dayanarak, 1523 yılı için, "Musul'da 5 zaim ve timar sahiplerinin tasarruflarında 595843 akçe vâridat vardı" şeklinde ayrı bir bilgi daha vermiştir ki, 998 no'lu tahrir defterinde böyle bir bilgi mevcut değildir¹²⁰.

¹¹⁶ A. Gündüz, *agt.*, s. 324-336.

¹¹⁷ *TTD.*, 195, s. 1-2; N. Bayatlı, *age.*, s. 134.

¹¹⁸ *TTD.*, 195, s. 1-2; N. Bayatlı, *age.*, s. 134.

¹¹⁹ *TTD.*, 195, s. 57.

¹²⁰ *TTD.*, 998, s. 90; N. Bayatlı, *age.*, s. 138.

Yazarın, Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyud-ı Kadime Arşivi 282 no'lu tahrir defterinden faydalanarak verdiği zemet tutarlarında da yanlışlıklar mevcuttur¹²¹. Mesela, Zuama Murad'ın zemet tutarı 572000 akça olarak verilmiştir ki, doğrusu 57200 akçadır. Hacı Yunus'un zemet tutarı 31500 akça gösterilmiştir. Doğrusu 31000 akçadır. Süleyman b. Davud'un zemet tutarı 25000 akçadır. Yazar 15000 akça olarak vermiştir. İbrahim'in zemet tutarı 20000 akça iken, 67791 akça olarak değerlendirilmiştir¹²².

"*Timarlar*" başlığı altında üç cümle halinde timarlardan bahsedilmiştir. Burada da tahrir defterlerindeki kayıtlardan yeterince faydalanılmamıştır. Mesela; 1540 yılına ait timarlara hiç değinilmemiştir. Yazarın, 282 no'lu tahrirde dayanarak verdiği timar tutarı 1078385 akçadır. Halbuki, 282 no'lu tahrir defterinde verilen timar tutarı sadece 592923 akçadan ibarettir¹²³.

II. Bölüm, "*Musul Eyâleti'nin Sosyal Durumu*" ana başlığında ele alınmıştır. Bölümün alt başlıkları; *Topluluklar (Türkmenler, Kürtler, Araplar), Aşiretlerin İskân Durumu ve Aşiretlerin Ayaklanmaları ve Aşiretlerden Alınan Vergilerden* müteşekkildir.

Topluluklar alt başlığında, Türkmenlerin, Kürtlerin ve Arapların Irak bölgesine yerleşmeleri kronolojik olarak kısaca verilmiştir.

Aşiretlerin İskân Durumu alt başlığında ise, üç tahrir defterindeki aşiret kayıtları verilmeye çalışılmıştır. Ancak, bu bilgilerde de ne yazık ki birçok yanlış ve eksik değerlendirmeler mevcuttur. Bu yanlışlar aşağıda verildiği gibidir.

"*Ulaşlı, Uçuşlu*" aşiretinin 1523 tarihinde 180 hânelik nüfusu 18 hâne, 3180 akçalık vergi geliri de 1500 akça olarak verilmiştir. *Ekrâd-ı Gelhur* (yazar, *Kerhur, Kelhur* okumuş) aşiretinin 1540 tarihinde 14 hânesi, 693 akçalık vergi geliri ve 630 baş koyunu mevcut olduğu halde yazar tarafından değerlendirilmemiştir¹²⁴.

Şebek aşiretinin 1523 tarihinde 55 hâne ve 19 mücerred nüfusu mevcutken, yazar bunu sadece 15 hâne diye vermiştir. Ayrıca, aşiretin 1540 tarihli tahrirdeki kayıtları görülmemiştir. *Kara Ünâz (Karanaz)* aşiretinin 1523'te 466 akça olan vergi geliri 226 akça olarak verilmiştir. 1540'ta 67 olan hâne sayısı 57 olarak değerlendirilmiştir. Nihayet, 1575 tarihinde iki mahalde mütemekkin olan aşiretin ilk mahaldeki 98 hâne, 17 mücerred nüfusu yazar tarafından 76 hâne, 16 mücerred şeklinde, diğer mahaldeki 31 bennak nüfus ise 22 bennak diye değerlendirilmiştir¹²⁵.

Gülâbi aşireti "*Gorani*" şeklinde okunmuştur. Aşiretin 1540'ta 53 olan hâne sayısı 58 olarak verilmiştir. *Dâvudî* aşireti 1540 ve 1575 tarihlerinde iki ayrı mahalde barınmaktadır. 1540'ta bir mahalde 34 neferi mevcut olup, 27'si bennak, 7'si mücerredir. Diğer mahalde yaşayanlar ise 19'u bennak, 5'i mücerred olmak üzere toplam 24 neferdir. Yazar birinci mahaldeki aşiret nüfu-

¹²¹ Bu defter 55 sayfadan ibarettir. Defteri tanıtan katalogun bir yerinde tarihsiz olduğu yazılmışken, diğer bir yerinde ise 1583 (h. 991) tarihli olduğu belirtilmiştir. Ancak, bu defter *TTD*, 660'ın (1575 tarihli) bir icmali olup, bundan dolayı defterin tarihini 1575 olarak kabul ettik. Bkz. A. Gündüz, *agt.*, s. XXVII.

¹²² *Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyud-ı Kadime Arşivi, Tapu Tahrir Defteri, 282*, (= *TKGM, TTD*), s. 19-22; N. Bayatlı, *age.*, s.a 138-139.

¹²³ *TKGM, TTD, 282*, s. 24-55; N. Bayatlı, *age.*, s. 139.

¹²⁴ *TTD.*, 998, s. 72; *TTD.*, 195, s. 124; N. Bayatlı, *age.*, s. 149-150.

¹²⁵ *TTD.*, 998, s. 74; *TTD.*, 195, s. 125-126; *TTD.*, 660, s. 96-97; N. Bayatlı, *age.*, s. 150-151.

sunu "34 nefer ve 7 mücerred" şeklinde eksik okumuş, ikinci mahaldeki nüfusu görmemiştir. 1575 tarihli tahrirde kayıtlı 23 bennak ve 1 mücerred nüfusu da görmemiştir¹²⁶.

Dünbil, *Dünbili* aşireti iki oymaktan oluşmaktadır. Bunlardan birinin 98 bennak, 16 mücerred; diğerrinin ise 29 bennak nüfusu vardır. Yazar ise, aşiretin 1540 tarihinde 15 neferden ibaret olduğunu yazmıştır. *Bâcvanlu*, *Bâculân* aşiretinin 1523 tarihindeki 100 hânelik nüfusu değerlendirilmemiştir. *Karaboğa* aşiretinin 1523'teki 11 mücerred nüfusu 2; 744 akçalık vergi hasılatı ise 44 akça olarak verilmiştir¹²⁷.

Brâdiclü aşiretinin 1523 tarihli tahrirdeki kaydı "*Muradoğlu*, *Muradiyye*"; 1540 ve 1575 tarihli tahrirlerdeki kayıtları ise "*Bıravculu*" şeklinde okunarak, farklı iki aşiret gibi gösterilmiştir. Ayrıca, bu aşiret 1575 tarihinde biri Musul'da, diğeri Kerkük'te olmak üzere iki bölümdür. Yazar sadece Kerkük'teki aşiretin kaydını değerlendirip, Musul'daki 20 bennak ve 7 mücerred nüfusu görmemiştir¹²⁸.

Kürdi aşireti sadece 1523 tarihli tahrirde geçmektedir. Diğerr tahrir defterlerinde kaydı yoktur. 1523'te 56 hânesi mevcuttur. Yazar, buna 5 de mücerred ilave etmiştir. Ayrıca, 1540 tarihli tahrirdeki "*Ekrâd-ı Girvi*" aşiretine ait kayıtları da yanlışlıkla *Kürdi* aşiretine dahil etmiştir¹²⁹.

Al-i Aziz aşiretinin 1540 tarihinde 160 olan hâne sayısı 600 hâne olarak değerlendirilmiştir. *Zübeyd* aşiretinin 1523 tarihli tahrir kayıtları değerlendirilmemiştir¹³⁰.

Yâyci, *Yâyciyân* aşireti "*Yağcı*" olarak okunmuştur. Aşiretin 1523 ve 1575 tarihli tahrirlerdeki kayıtları görülmemiştir. *Al-ı Ubeyd* aşiretinin de sadece 1540 tarihli tahrir defterindeki kayıtları verilmiştir. 1523 ve 1575 tahrirlerindeki kayıtlar okunmamıştır. *Al-ı İzze* aşiretinin 1575 tarihindeki nüfus sayısı 16 nefer eksik verilmiştir. *Lek* ve *Yağmur Tâtlü* aşiretlerinin 1540 tarihli kayıtları görülmemiştir¹³¹.

Lâdâmiyye aşiretinin 1540 tarihinde sadece 4 nefer nüfusu mevcutken, yazar 36'sı mücerred, 40'ı çift toplam 324 neferden ibaret olduğunu yazmıştır. Bu hataya düşmesinin sebebi şudur; *Lâdâmiyye* aşireti Hz. Yunus Nebi evkafı arasındadır. Bu evkaf arasında *Nevine* (*Nuniye*, *Ninova*) köyü, *Gökçelü*, *Lek*, *Dâvudî* ve *Yağmur Tâtlü* aşiretleri de yer almakta olup, hepsi peşe yazıldıktan sonra toplamları alınmıştır. Bu toplama göre nefer sayısı 224 olup; 40'ı çift, 141'i bennak ve 26'sı mücerred konumundadır. Yazar, bu rakamların *Lâdâmiyye* aşiretine ait olduğunu sanmıştır. Ayrıca, rakamları da yanlış okumuştur¹³².

Ekrâd-ı Ömer Beg aşireti "*Akrad Ömerbil*" diye okunmuştur. *Siyâh Mansur* aşiretinin 1540 tarihli tahrir defterindeki kaydı "*Sukkan-ı Kusur*", 1575 tarihli kaydı ise "*Siyah Mensur*" okunmuştur. Böylece, aynı aşiret yanlış okuma sonucu, farklı iki aşiret gibi değerlendirilmiştir. Ayrıca, aşiretin 1575 tarihindeki nüfusu da eksik verilmiştir. Zira, 1575'te toplam 62 nefer nüfusu mev-

¹²⁶ TTD., 195, s. 108, 130; TTD., 660, s. 103-104, 243, ; N. Bayatlı, age., s. 151.

¹²⁷ TTD., 998, s. 74; TTD., 195, s. 117-120, 137; N. Bayatlı, age., s. 152-153.

¹²⁸ TTD., 998, s. 74; TTD., 195, s. 129; TTD., 660, s. 95-96; N. Bayatlı, age., s. 153, 157.

¹²⁹ TTD., 998, s. 74; TTD., 195, s. 121; N. Bayatlı, age., s. 154.

¹³⁰ TTD., 998, s. 76; TTD., 195, s. 74-75; N. Bayatlı, age., s. 154.

¹³¹ TTD., 998, s. 74, 76; TTD., 195, s. 108-109; TTD., 660, s. 84-85, 98, 185-186 ; N. Bayatlı, age., s. 155-156.

¹³² TTD., 195, s. 107-109; N. Bayatlı, age., s. 156.

cut olup, bunların 52'si bennak ve 10'u mücerredir. Yazar ise sadece 27 bennak ve 8 mücerred nüfus göstermiştir¹³³.

Gelekây aşiretinin hem ismi hem de nüfusla ilgili kayıtları yanlış okunmuştur. Bahse konu aşiret, "*Kahkahi*" şeklinde, 1540'taki 20 bennak nüfusu 2 hâne ve 1575 tarihindeki 20 bennak nüfusu da 120 bennak olarak verilmiştir¹³⁴.

Süremû, Serâmû, Süremî şeklinde okuduğumuz aşiret yazar tarafından "*Surıcı*" şeklinde okunmuştur. Aşiretin 1540'ta 32 hâne, 2 mücerred; 1575'te ise 107 bennak ve 10 mücerred nüfusu mevcuttur. Yazar, 1540 tarihindeki nüfusu 34 hâne, 32 mücerred; 1575'teki nüfusunu da 17 hâne olarak vermiştir¹³⁵.

Yazarın "*Seyyid Ahmed*" aşireti olarak değerlendirdiği aşiret, *Siyah Mansur* aşiretinin bir kolu olup, Seydi Ahmed kethüdaya bağlıdır¹³⁶. *Zehiri* aşireti yazar tarafından "*Züheyri*" şeklinde okunmuş, aşiretin 1540 tarihli tahrirdeki kayıtları görülmemiştir. *Ben-i Debune* aşiretinin 1575 tarihli tahrirdeki kayıtlarından faydalanılmamıştır¹³⁷.

Eserin 164-166. Sayfaları arasında, tahrir defterlerindeki kayıtlardan faydalanılarak "*Aşiretlerden Alınan Vergiler*" üzerinde durulmuş ve *resm-i ağnâm* ile *bâd-ı heva* vergi tutarları tablo halinde verilmeye çalışılmıştır. Ancak, bu tabloda verilen rakamların büyük bir kısmı yanlış olduğu gibi, bir kısmı da eksik verilmiştir. Üstelik 1523 tarihli tahrir defterinin kayıtlarından faydalanılmamıştır. Bu eksiklik ve yanlışlıklar şunlardır;

Yâyci, Siyah Mansur ve Şebek aşiretlerinin 1540 yılı *ağnâm* ve *bâd-ı heva* vergileri verilmemiştir. *Gelekây (Kahkahi), Gülâbi (Golani), Evlâd-ı İlm, Gömar, Karaboğa, Lâdemiyye ve Yağmur Tâtlû* aşiretlerinin *bâd-ı heva* vergileri yanlıştır. *Kara Ünâz (Karanaz), Davudi, Gökçelü, Zübeyd, Karakoyunlu, Dasni, Evceşlü (Ulaşlu)* aşiretlerinin *bâd-ı heva* ve *resm-i ağnâm* vergileri yanlış okunmuştur¹³⁸.

Kitabın üçüncü bölümünün ana başlığı "*Musul Eyaletinin Ekonomik Hayatı*"dır. Böyle kapsamlı bir başlık altında ele alınan konu ise; üç tahrir defterinin kanunnâmelerindeki vergi oranlarıdır. Zira, üç alt başlıkla; A- *Ticari Mallar ve Bunlardan Alınan Vergiler*, B- *Tarım Ürünleri ve Bunlardan Alınan Vergiler*, C- *Musul ve Çevresindeki Sınai Tesisler* ele alınmıştır. 1. ve 2. Alt başlıklarında, kanunnâmelerde kayıtlı vergi oranları methodsuz ve kullanışsız bir cetvel halinde verilmeye çalışılmıştır. Son alt başlıkta ise bazı boyahâne, macunhâne, meyhâne ve Musul darphânesine ait yıllık vergi tutarları verilmiştir. Ancak, burada verilen rakamlarda da yanlışlıklar vardır. Zira, Musul boyahanesinin 1523 tarihindeki vergi tutarı 51120; 1540'ta 39600 akça ve 1575 tarihinde 80000 akçadır. Yazar ise 1523 tarihindeki Musul boyahane gelirini 9000 akça, 1540'takini 3600 akça ve 1575 tarihindeki de 4000 akça olarak vermiştir¹³⁹. Öte yandan, Musul

¹³³ *TTD.*, 195, s. 119; *TTD.*, 660, s. 88-89; N. Bayatlı, *age.*, s. 156-157.

¹³⁴ *TTD.*, 195, s. 122; *TTD.*, 660, s. 92; N. Bayatlı, *age.*, s. 156-157.

¹³⁵ *TTD.*, 195, s. 129; *TTD.*, 660, s. 94-95; N. Bayatlı, *age.*, s. 157.

¹³⁶ *TTD.*, 660, s. 88-89; N. Bayatlı, *age.*, s. 157.

¹³⁷ *TTD.*, 195, s. 123-124; *TTD.*, 660, s. 108; N. Bayatlı, *age.*, s. 158-159.

¹³⁸ *TTD.*, 195, s. 42-46, 108-110, 116-119, 122-128, 130; *TTD.*, 660, s. 84-85, 88-89, 92-93, 96-98, 101-109, 128-130, 234-235, 242-243; N. Bayatlı, *age.*, s. 165-166.

¹³⁹ *TTD.*, 998, s. 86; *TTD.*, 195, s. 142-126; *TTD.*, 660, s. 258; N. Bayatlı, *age.*, s. 178.

macunhânesinin 1540 yılındaki vergi geliri 3600 akça iken yazar bunu 5600 akça şeklinde değerlendirmiştir¹⁴⁰.

Dördüncü bölümün ana başlığı “*Osmanlı Safevi İlişkilerinin Musul Eyaleti Üzerindeki Etkileri*”dir. Bu bölümün başlığı ile başlık altında verilen bilgiler arasında herhangi bir bütünlük söz konusu değildir. Zira, bu başlık altında anlatılanlar; bazı mühimme kayıtlarına geçen Osmanlı-İran sınır boyundaki birtakım siyasi hadiselerdir. Bazı Türk cemaatlerinin İran'a akınlarda bulunmaları veya İran tarafından Osmanlı topraklarına yapılan bir takım ihlallerden bahsedilmiştir. Halbuki bu karşılıklı ihlallerin Musul ve çevresi üzerindeki ekonomik, sosyal, kültürel vs. gibi olumsuzlukları ele alınmamıştır.

Sonuç olarak, Musul Osmanlılar tarafından fethedildikten sonra sancağa tahvil edilmiş ve bu statüsü 1517-1586 tarihleri arasında 69 yıl sürmüştür. Nilüfer BAYATLI'nın *XVI. Yüzyılda Musul Eyaleti* adlı kitabının dönemi de 1523-1575 tarihlerini muhtevîdir. Bu dönemde Musul sancak statüsünde olduğuna göre, kitabın ismi yanlışdır. Bu yanlışlık bütün çalışma boyunca devam etmiştir. Mesela; Musul eyalet olarak değerlendirildiği için, Musul sancakbeyleri, beylerbeyi olarak değerlendirilmiştir. Tahrir defterlerindeki kayıtların büyük bir kısmı eksik veya yanlış okunduğu için, çalışma da eksik kalmış veya yanlışlıklarla dolmuştur.

Köy, mahalle, cami, medrese, mescit, imâmzadegân türbe veya mezarları, has, zeamet ve timar kaynaklarının büyük bir kısmı eksik veya yanlış okunmuştur. Padişah veya sancakbeyi hasları, aşiret isimleri çoğu yerde eksik veya yanlış değerlendirilmiştir. Ayrıca, tahrir defterlerindeki vergi tutarlarını gösteren kayıtlar da ya eksik ya da yanlış değerlendirilmiştir.

Dolayısıyla *XVI. Yüzyılda Musul Eyaleti* adlı kitaptaki bilgilerden faydalanarak yapılacak değerlendirmeler de yanlış olacaktır. Mesela; bu çalışmadan faydalanarak Musul'daki müslim ve gayrimüslim nüfus, şehir merkezi nüfusu, köylerin nüfusu, aşiretlerin nüfusu ve bunların birbirine oranlarını tesbit etmeye çalışmak mümkün olmadığı gibi, Musul sancağının toplam vergi oranları, bunlar içerisindeki has, zeamet ve timar oranlarını da çıkarmak mümkün değildir.

Kitabın bundan sonraki baskılarında, bütün bu hususların göz önünde bulundurulup, eksik ve hataların giderilmesi; harcanan emeklerin boşa gitmemesini sağlayacaktır.

AHMET GÜNDÜZ*

¹⁴⁰ *TTD.*, 195, s. 36; N. Bayatlı, *age.*, s. 178.

* MKÜ., Fen-Ed. Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, ANTAKYA / HATAY.